Mars et Historia

Nederlandse Vereniging voor Militaire Historie

Jaargang 52 | 2018 | Nr. 3

023419 Mars et Historia 3.indd 1 24-09-18 11:51

Mars et Historia

Mars et Historia is een veelzijdig militair-historisch tijdschrift waarin zowel militaria als historisch onderzoek aan bod komen en is een uitgave van de Nederlandse Vereniging voor Militaire Historie. Mars et Historia verschijnt in de maanden maart, juni, september, december. Informatie voor het aanleveren van kopij of over het aanleveren van advertenties vindt u op onze website, www.marsethistoria.nl.

Redactieadres
E redactie@marsethistoria.nl of eindredactie@marsethistoria.nl

Redactie
Drs. Liesbeth Brama, hoofdredacteur
Drs. Ed Coumans, eindredacteur
Drs. Corstiaan Prince
Dr. Louis Ph. Sloos
Dr. Dirk Starink

Webredactie: Erwin Muilwijk

Logo: Lex Tempelman

Vormgeving en druk: MediaCenter, Rotterdam

ISSN 0928-5156

De Nederlandse Vereniging voor Militaire Historie, opgericht op 20 augustus 1966 en erkend bij Koninklijk Besluit van 14 juni 1968, is er voor allen, die zich verdiepen in de geschiedenis, tradities, uniformen, emblemen, wapens en onderscheidingen, en het ceremonieel van militaire en semi-militaire organisaties, meer in het bijzonder die van Nederland en de (voormalige) overzeese Rijksdelen.

Bestuur
Drs. R. de Winter, voorzitter
H.A. Bresser, secretaris
Dr. W.L.M. Adriaansen, penningmeester
Mevr. drs. L. Brama
Drs. T. Broos
Ing. R. C. Kuenen
Dr. L. Ph. Sloos

Secretariaat
Nijverdalseweg 97, 7461 TC Rijssen, T 0548 52 23 42,
E info@marsethistoria.nl

Lidmaatschap
De jaarcontributie voor 2018 voor leden die geen machtiging tot inning hebben verstrekt, bedraagt € 39,50 (buitenland € 44,50). Leden die een machtiging tot inning hebben verstrekt, krijgen een korting van € 2,50. Voor meer informatie over het lidmaatschap en de vereniging, zie onze website, www.marsethistoria.nl.

Ledenadministratie
Dr. W.L.M. Adriaansen, T 076 541 20 54,
E w.adriaansen@planet.nl

Sociale media
Mars et Historia | Facebook
@MarsHistoria | Twitter

Inhoud

Van de voorzitter 1
Drs. Rolf de Winter

Redactioneel 3
Drs. Liesbeth Brama

Belegeringsoefening De Vijf Eiken 1832. Sporen in het landschap 4
Drs. Bart Beex en drs. Jan Roymans

Het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL) en de inzet van dwangarbeiders 12
Drs. G.J. Buth

Vredeskrediet voor Unifil-veteranen 21
Drs. Marten van Harten

De Nederlandse militaire luchtvaart in de crisisjaren 30
Dr. Dirk Starink

Tentoonstelling: Willem van Oranje als militair 40
Drs. Corstiaan Prince

Boekbespreking : Verstoven Verleden 43
Drs. Liesbeth Brama

Literatuursignaleringen 45

Verantwoording omslagfoto's en -illustraties

Voorkant
Het legerkamp in Rijen, anoniem, 1831-1835.
Rijksmuseum, Amsterdam.

Achterkant
Lichtblauwe gevechtshelm Model 1954 met grafity, Nederlands Detachement Verenigde Naties Unifil, Libanon.
Nationaal Militair Museum (NMM).

prijs los nr. € 10,-

Van de voorzitter

De toekenning van dapperheidsonderscheidingen aan Nederlandse militairen voltrekt zich na zorgvuldig onderzoek door deskundigen waarin onder andere primaire bronnen, als gevechtsverslagen en debriefings, worden geanalyseerd, interviews met direct betrokkenen worden afgenomen en contra-expertise wordt gepleegd. Draagvlak binnen het "eigen" onderdeel of krijgsmachtdeel is onvoldoende, ook deskundigen van de andere krijgsmachtdelen beoordelen of een voorgedragen militair zich onderscheidend moedig heeft gedragen. Brede consensus over een voordacht is vereist. Gemeten naar het relatief beperkte aantal dapperheidsonderscheidingen dat deze eeuw aan Nederlandse militairen is uitgereikt, kan worden gesteld dat het ministerie van Defensie bepaald niet lichtvaardig besluit tot de toekenning van dergelijke onderscheidingen. Populair gezegd: er is hier geen sprake van "strooigoed", dapperen worden in Nederland mondjesmaat op het schild gehesen.

Met deze constatering in gedachten, kan 2 juli 2018 worden geboekstaafd als een dag met een bijzondere militair-historische dimensie. Op deze dag reikte minister van Defensie Ank Bijleveld-Schouten aan veertien Nederlandse (oud-)militairen dapperheidsonderscheidingen uit. Uniek aan de gebeurtenis was dat de gedecoreerden voor het eerst in de geschiedenis afkomstig waren uit alle vier de krijgsmachtdelen: marine, landmacht, luchtmacht én marechaussee. Voor de Koninklijke Marechaussee was het bovendien voor het eerst in 65 jaar dat een van haar militairen een dapperheidsonderscheiding ten deel viel. Het terechte decor voor deze plechtigheid werd dan ook gevormd door de Koning Willem III Kazerne in Apeldoorn – de thuisbasis van het Opleidings-, Trainings- en Kenniscentrum Koninklijke Marechaussee – ook wel bekend staand als de bakermat van de marechaussee. De bijzondere ceremonie was omgeven met een stevige dosis militair protocol: ereroffels voor de cortèges, intreden van de vaandelgroep, inspectie van de aangetreden troepen, het uitreiken van de eerbewijzen, militaire muziek en afsluitend het volkslied.

In haar toespraak noemde de minister de daden van de onderscheiden militairen "allesbehalve normaal": 'Deze militairen stegen boven zichzelf uit. Met gevaar voor eigen leven kwamen zij op voor de belangen van anderen. Zij deden dat in dienst van een hoger doel en onder zeer moeilijke omstandigheden.' De onderscheidingen werden toegekend voor getoonde moed tijdens verschillende operaties boven de Balkan, in Afghanistan, in Zuid-Soedan en voor de kust van Somalië. Naast de Bronzen Leeuw (1x), het Bronzen Kruis (2x), het Kruis van Verdienste (5x) werd zesmaal het Vliegerkruis uitgereikt. Die laatste decoratie, ingesteld in 1941, is bedoeld voor militairen 'die – gedurende één of meerdere vluchten ten behoeve van de Nederlandse Staat in een vliegtuig – zich door daden van initiatief, moed en volharding, tegenover de vijand of in verband met vijandelijke actie, hebben onderscheiden.'

De Vliegerkruizen vielen toe aan zes F16-vliegers van de Koninklijke Luchtmacht voor hun inzet tijdens NAVO-luchtacties tegen het voormalig Joegoslavië in 1999, inmiddels ruim negentien jaar geleden. Hun uiteenlopende luchtacties vonden plaats gedurende de Kosovo-

De dapperheidsonderscheidingen die op 2 juli door de minister werden opgespeld.
Ministerie van Defensie.

Enkele gedoceerde militairen tijdens de plechtigheid in Apeldoorn.
Ministerie van Defensie.

023419 Mars et Historia 3.indd 1 24-09-18 11:51

De 'kersverse' nieuwe Ridder Militaire Willems-Orde (oud)Apache-vlieger Roy de Ruiter.
Ministerie van Defensie.

crisis in het kader van operatie *Allied Force*. De vliegers kregen door de zeer gevaarlijke en zware omstandigheden (complexe operaties, vijandelijke vliegtuigen, luchtdoelgeschut en met name geleide grond-luchtdoelraketten) te maken met een grote mentale en fysieke belasting. Tot hun onderscheidende luchtacties behoorden onder meer het neerhalen van een Servische MiG-29 tijdens de eerste luchtaanval van *Allied Force*, het onder slechte weersomstandigheden op lage hoogte onder het wolkendek vliegend en onder vuur genomen door vijandelijke luchtafweer uitschakelen van een militair vliegveld in Servië en het fotograferen van eerder aangevallen doelen in een zwaar verdedigd doelgebied nabij Belgrado, terwijl de F16 gericht werd beschoten met een vijandelijke luchtdoelraket.

Hoewel de Koninklijke Luchtmacht in 2002 voor luchtacties tijdens operatie Allied Force al twee Vliegerkruizen in de wacht sleepte en koningin Beatrix op voordracht van de minister van Defensie in 2013 het opschrift "Kosovo 1999" als belangrijk wapenfeit toekende aan het luchtmachtvaandel, blijkt met de uitreiking van nog eens zes Vliegerkruizen op basis van nieuw en aanvullend onderzoek een inhaalslag te hebben plaatsgevonden. Daarmee is de rijke oogst voor het Nederlandse luchtwapen dit jaar nog geenszins ten einde. Inmiddels is bekend dat koning Willem-Alexander heeft ingestemd met een voordracht voor verlening van de Militaire Willemsorde vierde klasse aan reservemajoor-vlieger Roy de Ruiter. Deze Apache-vlieger is op 31 augustus jl. door de koning op het Binnenhof tot ridder geslagen en ontving daar Nederlands hoogste dapperheidsonderscheiding voor zijn gedreven daden van "moed, beleid en trouw" tijdens zijn uitzendingen in Afghanistan. Hiermee krijgt de luchtmacht er voor het eerst in bijna 70 jaar een nieuwe Ridder in de Militaire Willemsorde bij en is het verder een ondubbelzinnige primeur dat een helikoptervlieger deze onderscheiding ten deel valt.

Drs. Rolf de Winter,
Voorzitter

023419 Mars et Historia 3.indd 2 24-09-18 11:51

Redactioneel

Met dit derde nummer op de deurmat richten we onze blik op het komende najaar. Ik schrijf u dit Redactioneel tijdens een heuse hittegolf. De warmte doet mij denken aan een rondreis die ik dit voorjaar in Thailand mocht maken en waarbij ik het provinciestadje Kanchanaburi bezocht heb. In Kanchanaburi ligt de brug over de rivier Kwai die deel uitmaakte van de Birmaspoorweg, ook wel de dodenspoorlijn genoemd. De brug is vooral bekend uit de Engelse film *Bridge on the River Kwai* uit 1957. Deze houten "filmbrug", uit de destijds in Sri Lanka opgenomen film, heeft echter niets te maken met de huidige stalen brug die er vandaag de dag ligt. De werkelijke brug is een stalen reus die door het Japanse leger in 1942 uit het voormalig Nederlands-Indië werd overgescheept. In Thailand aangekomen heeft de Japanse genie de brug grotendeels opnieuw gemonteerd waarbij op grote schaal Chinese dwangarbeiders werden ingezet. Tijdens de aanleg van de gehele spoorlijn van Birma naar Thailand werden ook geallieerde krijgsgevangen uit Australië, Groot-Brittannië, de Verenigde Staten en Nederland ingezet. Velen van hen stierven als gevolg van uitputting, ziekte en ondervoeding. De bezoeker van de begraafplaats van Kanchanaburi kan op de gedenksteen aldaar vele Nederlandse namen terugvinden. Kanchanaburi maakt op de hedendaagse bezoeker een wat vergeten indruk. Met het overlijden van de laatste generatie oorlogsveteranen wordt de plaats voor de westerse toerist zo langzamerhand een vergeten *lieu de memoire*. Wat wel opviel was het groeiend aantal Chinese bezoekers van de provinciestad. Zouden zij net als de westerse toerist ook wellicht op zoek zijn naar de sporen van hun overleden voorouders die gedwongen aan de brug moesten werken? Het was een vraag die mij na het bezoek bezighield.

Het onderwerp dwangarbeid is tevens een thema dat terugkomt in deze uitgave van *Mars et Historia*. Geertjaap Buth onderzoekt een niet zo fraai aspect van onze koloniale geschiedenis: de inzet van dwangarbeiders bij het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL) aan het einde van de negentiende eeuw. Het is een onderwerp dat in het verleden niet zo vaak belicht is en het artikel is een goede inleiding op het onderwerp. Verder nemen Bart Beex en Jan Roymans ons terug in het archeologische verleden van Brabant en dan met name het legerkamp dat in 1832 in Rijen was opgeslagen. In een boeiend artikel laten zij ons zien dat het landschap nog vele geheimen met zich meedraagt. Marten van Harten vertelt ons meer over de Nederlandse "Nobelprijs voor de Vrede", de Carnegie Wateler Vredesprijs. Met de verschrikkingen van de Eerste Wereldoorlog op het netvlies bepaalde de Haagse bankier en filantroop Johan Wateler in 1916 dat zijn erfenis ten goede moest komen aan een fonds voor een naar hemzelf vernoemde vredesprijs. Marten van Harten belicht deze vredesweldoener. De uitreiking van de prijs in 1986 aan het Nederlandse detachement van *United Nations Interim Force in Lebanon* vormt daarbij het startpunt van het artikel. Verder neemt Dirk Starink ons mee naar de toestand van de Nederlandse militaire luchtvaart begin jaren 1930. In een gedegen artikel worden de dilemma's van de bezuinigingen gedurende de crisisjaren voor het voetlicht gebracht. Verder belicht Corstiaan Prince op originele wijze de tentoonstelling *Willem van Oranje als militair* in het Nationaal Militair Museum. Hij heeft daarvoor de samenstellers Jeroen Punt en Louis Sloos geïnterviewd. Uw hoofdredacteur heeft zich tot slot verdiept in het onderwerp archeologie. In het pas verschenen boek *Verstoven Verleden* worden aan de hand van opgravingen in het Zuid-Hollandse duin verschillende aspecten van de Atlantikwall belicht.

Ik wens u veel leesplezier!

Drs. Liesbeth Brama
Hoofdredacteur

De brug over de rivier Kwai in Kanchanaburi, Thailand.
Foto Liesbeth Brama.

023419 Mars et Historia 3.indd 3 24-09-18 11:51

Belegeringsoefening De Vijf Eiken 1832. Sporen in het landschap

Drs. Bart Beex, onafhankelijk onderzoeker, Bladel

Drs. Jan Roymans, erfgoeddeskundige RAAP Archeologische Adviesbureau, Weert

Onze militaire historie heeft niet alleen sporen achtergelaten in archieven. Zij laat zich tot op de dag van vandaag eveneens lezen aan de hand van sporen in het landschap. Om deze sporen te traceren en in beeld brengen, beschikken we sinds enkele jaren over een bijzonder instrument. Dit in de vorm van vanuit het vliegtuig met laser vastgestelde zeer gedetailleerde hoogtegegevens van het aardoppervlak: het zogeheten Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN).
In dit artikel schenken we aandacht aan de jaren van de afscheiding van België (1830-1839), waarvan in Rijen niet ver van elkaar zowel overblijfselen van een veldkamp als van een oefening van een belegering en een bestorming van een versterking zijn aangetroffen. Beide hangen nauw samen en vormen als zodanig een ensemble.

Actueel Hoogtebestand Nederland

In maart 2014 kwamen voor Nederland gedetailleerde hoogtegegevens beschikbaar in de vorm van de tweede versie van het zogeheten Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN2) met gemiddeld acht metingen per vierkante meter. Door het vegetatiedek heen laten zich hoogteverschillen van enkele centimeters traceren. Verkenning van de mogelijkheden die deze nieuwe techniek biedt in combinatie met veldinspectie en divers bronnenonderzoek, leidde sindsdien tot interpretatie van menig overblijfsel, van prehistorie tot de nieuwste tijd. Daarbij is het allereerst van belang de vele natuurlijke en menselijke processen te (onder) scheiden die door de tijd heen het reliëf gevormd hebben tot zoals we dat anno nu kennen. Vervolgens moet

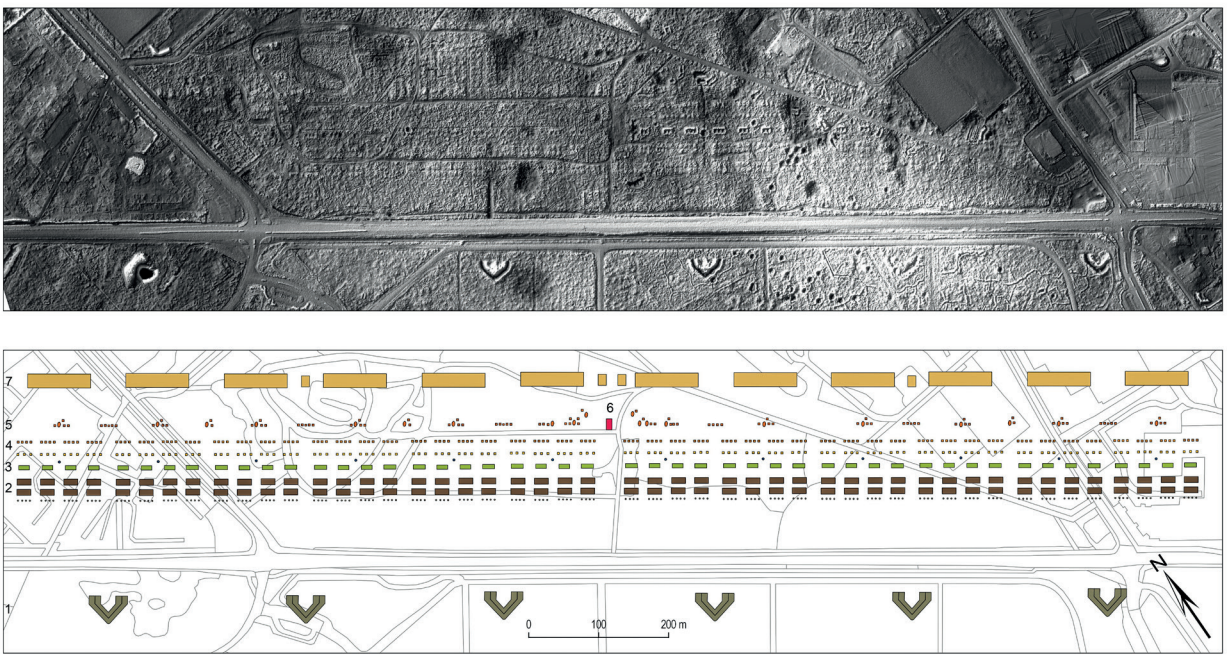

AHN-beeld van Kamp bij Rijen (boven) en projectie historische kaart naar J.P.Houtman 1831 (Brabant Collectie Tilburg Universtity, TU), op huidige topografische ondergrond (onder).
RAAP.

023419 Mars et Historia 3.indd 4 24-09-18 11:51

op basis van gebieds- en historische kennis, ervaring, veldbezoek en historische documentatie tot een interpretatie gekomen worden. Voor wie het wil zien, blijken dan eeuwen aan geschiedenis af te lezen aan het microreliëf, verborgen in het landschap.

Het landschap gelezen

Tot de eerste resultaten van de verkenningen, in 2015, rekenen we het in beeld brengen van de sporen van de veldkampen nabij Oirschot (1832-1834) en Rijen (1831-1838). Deze kampen lieten zich met ondersteuning van AHN exact in beeld brengen. Te onderscheiden zijn elementen in de vorm van aardwerken, zoals veldkeukens, latrines, lunetten, opgehoogde tentplaatsen, de tentplaatsen van de legerleiding inclusief die van de opperbevelhebber (de latere koning Willem II), en het stratenpatroon binnen het kamp.

De afbeelding op pagina 4 toont het AHN-beeld van het veldkamp bij Rijen, dat zich uitstrekte over een lengte van 1.680 meter. Op de hoogtekaart zijn de lichtere plekken het hoogst en de donkere het laagst. Om te beginnen trekken de lunetten (1) de aandacht. Een viertal resteert, zuidelijk van de provinciale weg, aan de noordkant van het vliegveld. Rijen van opgehoogde tentplaatsen verwijzen naar de verblijfplaatsen van soldaten (2), onderofficieren (4) en legerleiding (5). In het centrum zien we afgetekend de opgehoogde tentplaats van de opperbevelhebber van het veldleger (6). Restanten van kookkuilen (3) vormen eveneens opvallende aardwerken: tot maar liefst 8 bij 18 meter en zowel 1 meter boven- als ondergronds. Verder bevonden zich in het kamp barakken van onder andere marketentsters, sociëteiten en stallen (7). Buiten het weergegeven kaartbeeld liggen de latrines, die zich weer op enige afstand van laatstgenoemden bevonden.

Historische en militaire context

Laten we op deze plaats wat nader ingaan op de politiek-historische context waarbinnen de overblijfselen bezien moeten worden. De afscheiding van België (1830-1839) betekende het einde van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden waarvan de contouren in 1815 werden vastgelegd bij het Congres van Wenen, aansluitend op de val van Napoleon. Het waren jaren waarin het dagelijks leven in Brabant een bepalend stempel kreeg door de aanwezigheid van grote aantallen militairen. Van den Eerenbeemt (1986) schat dat ingekwartierden zo'n tien procent van de totale bevolking uitmaakten. En dan te bedenken dat voor de grensstreek nog hogere aantallen golden. Dat alles vond plaats omdat Willem I weigerde zich neer te leggen bij de internationaal erkende rechten van de zelfstandige natiestaat België en de "halve Belgen", zoals hij de Brabanders zag, wantrouwde. Ook nog na de Tiendaagse Veldtocht (1831) en de overgave van de Citadel van Antwerpen (1832) hield Nederland zijn veldleger jarenlang gemobiliseerd in Brabant en de manschappen met name in de grensstreek oefenden in het uitvoeren van manoeuvres op grote schaal.
Door de onafhankelijkheidsverklaring van België en de internationale steun voor de, onder invloed van orangistisch-(oud)nationalistische sentimenten zoals bij Olivier (1834), als "muitzuchtig" betitelde, Belgen zag Willem I zijn rol op het Europees toneel bedreigd. Elk met eigen redenen lieten de grootmachten hem vallen. Ongevoelig voor de verander(en)de verhoudingen greep de verlicht vorst naar zijn militaire macht. Formeel om de scheidingsvoorwaarden te beïnvloeden. Maar niet minder speelden persoonlijke eer een rol, gekwetste nationale eenheid en, voor Willem II als troonopvolger, herstel van het in 1830 in Brussel geschaad vertrouwen. Bij aanvang van de Tiendaagse Veldtocht in 1831 zou het veldleger circa 30.000 man omvatten en daarna nog toenemen tot een gemobiliseerd leger van ongeveer 50.000 tot 60.000 in de zomer van 1839.
De troepen en opeenvolgende lichtingen moesten geoefend worden. De verschillende legeronderdelen infanterie, cavalerie en artillerie hadden elk hun eigen opleiding. De kampen werden gebruikt voor vooral grootschalige oefeningen in divisie- en legerverband. Daar werd in het bijzonder de geoefendheid en inzetbaarheid van de afzonderlijke onderdelen beoordeeld en het kader geoefend in gecombineerde inzet van de legeronderdelen. Primair ging het dan om een veldslag in het open veld met massale inzet van infanterie die schouder-aan-schouder opereerde. Geheel in lijn met de Napoleontische traditie die dan gemeengoed was geworden, werd de ruimtelijke uitleg van het oefenkamp in de diepte gekenmerkt door een strak hiërarchische ordening en in de breedte door een lengte van bijna twee kilometer. Dat laatste als reflectie van een lineaire opstelling als uitgangssituatie van waaruit gereageerd of ontplooid kon worden. De kamp- en oefeninstructies zoals die voor en onder Napoleon golden[1], werden gekopieerd en in de praktijk gebracht ook door de militaire leiding onder Willem I. Het Napoleontisch oefenkamp in Boulogne en de kampen in Zeist van

[1] *Instruction pour le campement de l'infanterie* (Parijs 1808).

023419 Mars et Historia 3.indd 5 24-09-18 11:51

Links: de prins van Oranje verkondigt 's Konings bevel: Voorwaarts! Walraad Nieuwhoff, 1834 (TU). Rechts: projectie van de standaard-generaalstent op de verhoging op de historische locatieplek.
Foto Bart Beex.

Marmont (1804) en van Cort Heyligers (1830) vormden duidelijke parallellen.[2]

Van half juni tot half september richtte de legerleiding veldkampen in. Zo verrees nabij Rijen in 1831 een mobilisatiekamp en jaarlijks daaropvolgend tot 1838 een oefenkamp. De infanterie verbleef daar in "tentensteden" met meer dan 10.000 mensen; militair en burger. Voorafgaand aan de Tiendaagse Veldtocht werden daar de eerste en tweede divisie van het veldleger verzameld onder leiding van prins Frederik. Ook daar werd het commando daags voor aanvang van de veldtocht overgedragen aan de prins van Oranje, de latere koning Willem II. Van hieruit zouden de plannen bekend zijn gemaakt en het "Voorwaarts!" geklonken hebben. Tot in 1838 zou hier jaarlijks geoefend worden door twee elkaar afwisselende divisies. Een vergelijkbaar veldkamp werd nabij Oirschot ingericht in de jaren 1832-1834.[3]
De grotere oefeningen vonden zo veel mogelijk plaats op de heide rondom de dorpen, maar onvermijdelijk was dat ook de wegen en bruggen gebruikt en bezet werden. Dit alles, zoals gezegd, om de bewegingen te oefenen voor een veldslag. In ieder geval één keer, en wel in september 1832, is zelfs de aanleg, belegering, bestorming en inname van een versterking geoefend. Hoewel het de voorkeur had een eventuele belegering te vermijden, paste het oefenen daarvan geheel in de (post)Napoleontische traditie. Nog tot ver na de Wet tot regeling en voltooiing van het vestingstelsel van 1874 bleef men vanuit het leger het belang benadrukken van het oefenen van een vestingoorlog. Dit gold vooral in een land als het onze waar linies en forten een belangrijke rol speelden.

De sporen in het landschap

De sporen van de belegeringsoefening bij Rijen tonen zich in een gebied dat globaal meer dan 1.000 bij 500 meter meet. Zoals de afbeelding op pagina 7 laat zien, zijn de restanten zichtbaar van het huttenkamp voor mineurs en sappeurs (1), het door hen aangelegd systeem van verbindings- en naderingsloopgraven (2), parallellen (3), mijnputten (4), verhogingen voor de artillerie (5) en een vestingwerk (6).

Het terrein en zijn eigenschappen blijken vooraf zorgvuldig verkend en benut te zijn. Het mineurskamp is aangelegd op hogere gronden, en van het landschap in het bijzonder gebruik gemaakt bij de aanleg van het fort. Voor dat laatste is immers een natuurlijke hoogte benut. Bij de aanleg van de loopgraven en parallellen is, uiteraard, eveneens zo veel mogelijk rekening gehouden met de natuurlijke gegevenheden: waar mogelijk

[2] F. Lemaire, 'Les camps napoléoniens d'Etaples-sur-Mer (camp de Montreuil 1803-1805). Recherches en cours', in: *Revue du Nord* 92 (2010) 39-42; N. Roymans e.a., 'Some Napoleonic-style army camps from the period of the Dutch-Belgian separation (1830-1839) in the Southern Netherlands', in: *Journal of Conflict Archaeology* 2 (2017) 75-93.

[3] N. van Tiggelen, e.a., *Het legerkamp bij Oirschot 1832-1834, Hollandse militairen en Brabantse burgers bij de Belgische afscheiding* (Oirschot 2016); B. Beex e.a., *Kroonluchter op de hei, waardestellend onderzoek naar het legerkamp bij Oirschot (1832-1834) in de gemeente Oirschot* (Amersfoort 2017).

023419 Mars et Historia 3.indd 6 24-09-18 11:51

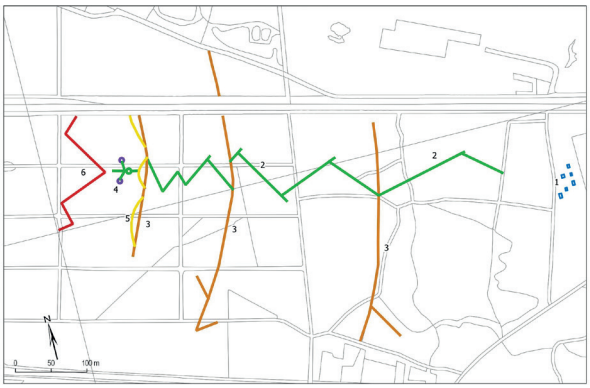

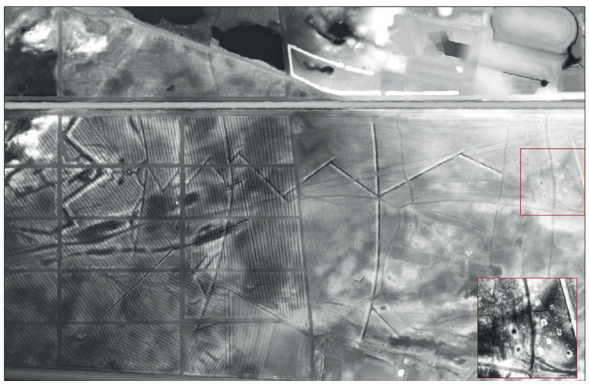

De belegeringsstructuur op De Vijf Eiken in Rijen.
RAAP.

werden hoogtes benut en laagtes gemeden. Een waar kunstwerk.

Het 'openen van de tranchées'

Eind augustus 1832 startten mineurs nabij hun kamp met de aanleg van de loopgraven en wierpen zij parallellen, loopgraven evenwijdig met de aan te vallen versterking, op. Bij herhaling namen beide prinsen van Oranje de door het korps mineurs aangelegde werken in ogenschouw.
De grote finale was op 13 september met de bestorming en inname van het fort, dit in het bijzijn van de prins van Oranje, prins Frederik, de prinses van Oranje en de drie zonen. De oefening kreeg ook aandacht in diverse media, zoals de Bredasche Courant van 15 september, die wist te melden dat volgens de regels van de kunst een bedekte weg of loopgraaf was aangelegd richting de sterkte die door de troepen bestormd werd. Eén mijn bevond zich ter hoogte van de derde parallel van de loopgraven en een andere in wat het kruitmagazijn in het fort moest voorstellen.
De belegeraars, de bataljons infanterie behorend tot de 1e brigade van de 2e divisie, werden ondersteund door een batterij rijdende artillerie en zes handmortieren van de batterij van de 1e divisie infanterie. Na het laten springen van de mijn in de bedekte weg begon men met handmortieren het fort te beschieten, en werd het zogenaamde kruitmagazijn in brand geschoten. Daardoor werd een bres gemaakt waarop de troepen in de vesting drongen en deze veroverden. Een en ander verliep volgens verwachting en mocht de goedkeurig wegdragen van de aanwezige vorstelijke personen.
Wietze Koops van der Velde (1812-1909), als loteling van de lichting 1831 ingedeeld bij het 2e bataljon van

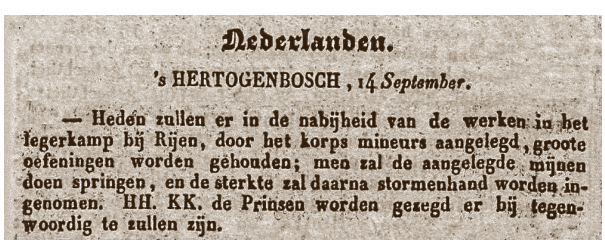

Nederlanden.

's HERTOGENBOSCH, 14 September.

— Heden zullen er in de nabijheid van de werken in het legerkamp bij Rijen, door het korps mineurs aangelegd, groote oefeningen worden gehouden; men zal de aangelegde mijnen doen springen, en de sterkte zal daarna stormenhand worden ingenomen. HH. KK. de Prinsen worden gezegd er bij tegenwoordig te zullen zijn.

Noord-Brabander, 15 september 1832.
Koninklijke Bibliotheek, krantencollectie Delpher.

Wietze Koops van der Velde. Foto gemaakt in een van de laatste jaren van zijn leven.
Foto Andrys Stienstra, Burgum.

023419 Mars et Historia 3.indd 7 24-09-18 11:51

de 18e afdeling infanterie, verbleef toen in het kamp bij Rijen. Hij laat zich in zijn dagboek noch uit over de spanningen, noch over de oefening. Hij volstond met de melding dat hij na 33 dagen in het kamp doorgebracht te hebben, die ochtend van 13 september om 6 uur is vertrokken richting het kamp bij Oirschot. Mét Metalen Kruis, waarmee hij zich nog tot op hoge leeftijd laat vastleggen.

Wie biedt?

Het AHN-beeld geeft ons zicht op de restanten van de aardwerken. Maar willen we ons een beeld vormen van hoe het er destijds in het veld uitzag, dan kunnen we terecht bij de plaatselijke notaris. Binnen een maand, op 10 oktober 1832, hield notaris Antonius Verhoeven, vanaf tien uur ter plaatse genaamd De Vijf Eiken, zich namelijk bezig met de verkoop van 'goederen afkomstig van het exercitiekamp van de mineurs en sappeurs'. Van eigenaar wisselen vier soldatenhutten, twee compagniecommandantshutten, twee kantines, drie onderofficiershutten, twee mineurs-officierstenten, de commandantshut, twee stafofficierstenten, een wacht- en een arrestantenhut, een privaat en zes schilderhuizen. In deze kavels herkennen we het mineurs- en sappeurskamp. Vervolgens komen aan bod de materialen afkomstig van het belegeringswerk in kavels van hele en halve

Sappeur, 1820-1825.
Rijksmuseum, Amsterdam.

parallellen, boyau's (verbindingsloopgraven), batterijen, cavalier tranchée (verhoogd aardwerk) en bekroning (finale loopgraaf parallel aan fort). Genoemd worden 3.620 schans- en rolkorven, ongeveer 5.000 fascines (takkenbundels), een kleine 4.000 piketten en het nodige aan sparren, planken, latten, stro en riet en verdere voorwerpen aan het Rijk toebehorende.

Volgens de boekjes

Laten we een modelbeleg volgen, waarin we de termen uit de notarisakten en elementen uit de overgeleverde schetsen en de restanten aan aardwerken in het veld, zullen herkennen.
Zo dicht mogelijk bij het aanvalsfront, maar niettemin buiten het bereik van het vuur van de verdedigers, werden de parken en depots van de artillerie en genie (het kamp voor mineurs en sappeurs) ingericht. Ter plaatse werden schans- en rolkorven, fascinen, hout voor de mijnbouw, et cetera vervaardigd. De start van de bouw van de eerste parallel, batterijen en verbindingsgangen startte in de nacht. De eerste parallel werd rechts en links zo ver uitgebreid dat van daaruit alle zijden van het front van de versterking beschoten konden worden. In de regel moest de eerste parallel buiten bereik van het vuur van de verdediger geopend worden, zo'n 600 tot 800 meter van de versterking. Men groef tot op een meter diep, en de breedte bedroeg op de bodem iets van anderhalve en aan de bovenzijde drie meter. Het vuren vanuit deze parallel, met artillerie, ging door totdat een merkbare indruk op de verdediger was veroorzaakt en een aantal vestingbatterijen het vuur staakte of ten minste zeer verflauwde. Dan werd de tweede parallel aangelegd. Deze werd ongeveer evenwijdig met de eerste, en op 200 à 300 meter van het fort, aangelegd. Dit gebeurde 's nachts, gelijktijdig gegraven met de verbindende, zigzagvormig aangelegde, loopgraaf.

Het doel was nu vooral het vijandelijk geschut uit te schakelen, zodat men vanaf hier alleen nog het geweer- en worpvuur te vrezen had. Indien dit doel was bereikt, ging men aan de grenzen van het vijandelijke geweervuur verder met de aanleg van graafwerken. De laatste parallel werd gegraven op 60 tot 80 meter van de sterkte. Van hieruit groef men richting het aanvalsfront. Waar nodig werd bescherming geboden door rijen schanskorven en fascinen.
Vanaf verhoogde aardwerken (cavaliers de tranchée) werd beschermend vuur geleverd. In de bekroning, eigenlijk een vierde parallel, werden de laatste batterijen, de bres- en contra-batterijen, aangelegd. In plaats van door geschut kon de bres ook gecreëerd worden door mijnen. Na realisatie van een opening werden de stormtroepen in de bekroning, de parallellen en naderings-

023419 Mars et Historia 3.indd 8 24-09-18 11:51

loopgraven verenigd. Uiteindelijk begon op een tevoren bepaald sein dan de bestorming.

De Citadel van Antwerpen

Aangezien de openbare verkoop van de spullen van de belegeringsoefening vrijwel direct na oefening plaats vond, mogen we ervan uitgaan dat de oefening slechts eenmalig was. Een oefening in aanleg, in belegering, ondermijning en de finale bestorming. Een oefening van artillerie, infanterie en mineurs en sappeurs. Ook de laatstgenoemden moesten hun organisatie, kennis en ervaring opnieuw opbouwen na 1830.
De oefening in september 1832 zal een rol gespeeld hebben in de opbouw van het onderdeel mineurs en sappeurs en de oefening van actuele verdedigings- en aanvalsgedachten. Zowel in offensieve als defensieve zin zou de oefening van nut kunnen zijn. Men hield rekening met het oprukken van de Belgen. Reden ook waarom de Noord-Brabantse waterlinie geïnundeerd bleef na eind 1830. En laten we vooral niet vergeten dat Chassé de Citadel van Antwerpen nog steeds bezet hield, tegen de nadrukkelijke wil van de internationale partijen in.
Het was eind 1831 toen de spanningen toenamen. Frankrijk en Engeland kondigden een embargo af op Nederlandse schepen, en in november 1831 wees Willem I de nieuwste scheidingsvoorstellen, de zogeheten 24 artikelen, af. De (inter)nationale druk nam verder toe toen in het najaar van 1832 er geruchten circuleerden over een Belgische aanval op de provincie Noord-Brabant onder leiding van in Frankrijk getrainde officieren. Zo verwachtte men op 15 september een grote aanval. Het bleek loos alarm. De door de lokale bakkers in alle haast gebakken rogge- en tarwebroden werden in de publieke verkoop gedaan.
Toch bleken de geruchten over een grote troepensterkte onder Franse leiding niet uit de lucht gegrepen, want het was nauwelijks dat de kruitdampen van de belegeringsoefening in Rijen opgetrokken waren als een van de laatste klassieke belegeringen aanstaande was en duidelijk maakte dat de oefening in Rijen van actueel militair belang was. Dan hebben we het over het beleg van de Citadel van Antwerpen, dat in de jaren 1830-1832 als een van de laatste belangrijkste zuidelijke bolwerken, naast Luxemburg en Maastricht, de stad Antwerpen en de Schelde in haar greep hield. Dat beleg vond plaats op de gekende wijze, compleet met loopgraven, vooruitschuivende batterijen, het uitvallen van verdedigers, de ondermijning van wallen et cetera. Na de interventie in 1831 was dit de tweede keer dat de Fransen ingrepen. De afloop is bekend. De eer was gered, de doden konden worden geteld.

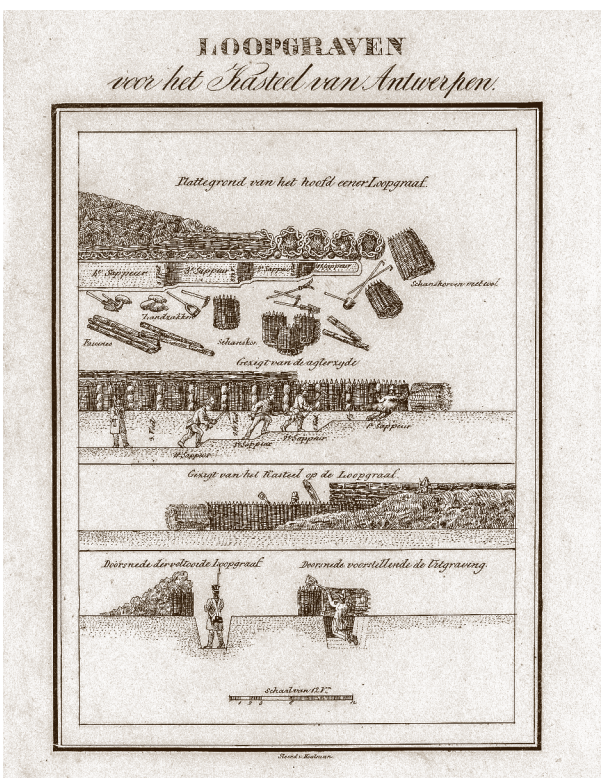

Loopgraven tijdens het beleg van de Citadel van Antwerpen, 1832.
Rijksmuseum, Amsterdam.

Topografische kartering

Nog tijdens de jaren van mobilisatie van het veldleger in het zuiden van Nederland, werd het wenselijk geacht de zuidgrens van ons land gedetailleerd in kaart te brengen. In 1834 vervaardigden enkele stafofficieren een kaart van schaal 1:25.000 van de omgeving van Tilburg, waar het hoofdkwartier gevestigd was. De kroonprins, tevens opperbevelhebber van het leger, oordeelde zeer positief over de kwaliteit van de kaart. De kartering van Noord-Brabant, Limburg en oostelijk Gelderland werd vervolgens voortgezet.
Als basis dienden de tussen 1811 en 1832 gereedgekomen kadasterkaarten of minuutplans. De officieren-topografen sneden hieruit handzame veldminuten waarmee zij te paard het veld in trokken. Later werd het resultaat in het net overgezet, met als resultaat de zogeheten nettekeningen.
De omgeving van het kamp bij Rijen werd verkend en getekend door G. Schuurman, tweede kapitein bij de generale staf, 2e brigade van de 1e divisie. Op zijn veldtekening zien we het belegeringsstelsel aangeduid met "oude loopgraven". Op de nettekening is, overigens, toegevoegd het jaartal 1834, dat moet verwijzen naar het jaar van verkenning. Ten zuiden daarvan zijn ook nog een aantal redoutes uit de tijd van de coalitieoorlogen, omschreven als "oude veldwerken van 1794".

023419 Mars et Historia 3.indd 9 24-09-18 11:51

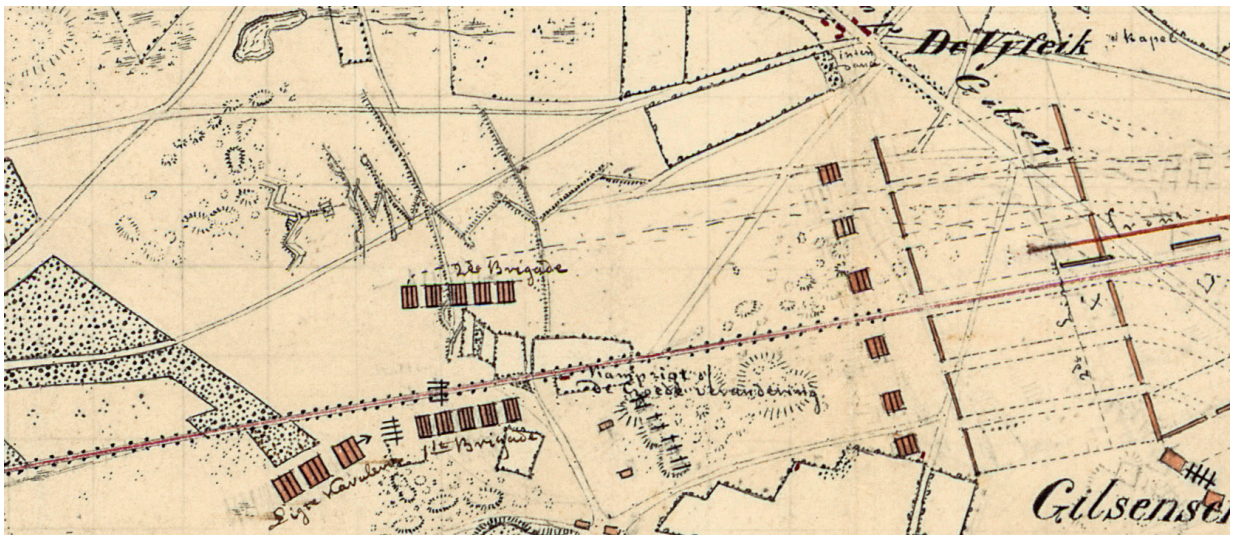

Fragment uit een schets van een militaire oefening in 1838 in Rijen.
Brabants Historisch Informatie Centrum, 's-Hertogenbosch.

Opmerkelijk is overigens dat laatstgenoemde zaken zich in het veld en op de hoogtekaart eveneens laten traceren. Zij resteerden hier nadat tussen Dorst en De Vijf Eiken van 27 juli tot 4 augustus, het door Pichegru op de hielen gezeten Nederlands leger verbleef.
Een vergelijking met het AHN-beeld toont echter dat de topografisch militaire kaarten de structuur onnauwkeurig weergeven. Dit geldt niet voor een door officieren vervaardigde schets van een militaire oefening in 1838, waarop de in onbruik geraakte structuren nauwkeurig zijn ingetekend.

Genie in de picture

Het AHN-beeld toont de restanten van het mineurs-en-sappeurskamp in de vorm van minieme hoogteverschillen, op de kaart en in het veld, op korte afstand van de eerste loopgraaf. Op de digitale hoogtekaart is op die plek een structuur te zien van rechthoekige elementen. De openbare verkoop door de notaris geeft nader inzicht in de gebouwen die er stonden.
De plaatsing van de elementen ten opzichte van elkaar bevestigt dat het hier gaat om (een deel van) het verblijfskamp van mineurs en sappeurs. De ruimtelijke inrichting komt namelijk overeen met die op een tekening van een huttenkamp op de heide bij Rijen, ingericht voor twee compagnieën mineurs en sappeurs van elk 150 man in het archief van de intendant in het Nationaal Archief. Het geheel bestond uit hutten, tenten, kantines en keukens voor manschappen en kader.
Bijzonder is het dat in de directe nabijheid van het mineurs- en sappeurskamp van 1832 zich tot voor enkele jaren een basisdepot van de genie bevond. Hun collega's van twee eeuwen terug hadden hier, zij het korter, ook hun basis.

Beheerd en ontsloten

De restanten van het voormalig veldkamp en het mineurs-en-sappeurskamp vormen een uniek ensemble. De gronden waarop zij zijn gelegen worden beheerd door het Rijksvastgoedbedrijf. Eerder behoorden zij, met honderden hectaren in de directe omgeving, tot de zogeheten dotatie prins Frederik. Op 25 mei 1816 werd bij wet 'bepalende de schadeloosstelling voor Z.K.H. Prins Frederik der Nederlanden, wegens het gemis van

Metaaldetectorvondsten van de amateurarcheoloog S. van Dingenen uit het kamp bij Oirschot.
Foto Bart Beex.

023419 Mars et Historia 3.indd 10 24-09-18 11:51

zijn regt van opvolging op de Nassausche Staten' geregeld dat prins Frederik, de tweede zoon van koning Willem I, bij de troonsafstand van laatstgenoemde in het bezit zou worden gesteld van een deel van de voormalige familiebezittingen van het huis van Oranje-Nassau. De regering wees ook de woeste gronden en heidevelden in de buurt van Gilze en Rijen toe aan prins Frederik. Het gemeentebestuur riep de hulp in van Gedeputeerde Staten om tot herstel van het algemeen gebruiksrecht te komen, maar dat leverde niets op. Bij kinderloos overlijden van Frederik of zijn mannelijke nakomelingen zouden de goederen, die hem zijn gehele leven een stevig inkomen opleverden, aan de staat vervallen. Honderden hectaren van de omvangrijke dotatiegronden in Gilze en Rijen werden in 1844 door Frederik aan de staat afgestaan.

De terreinen zijn tot op heden in gebruik als militair oefenterrein De Vijf Eiken. Met enige frequentie liggen op het terrein waar de belegeringsoefening plaatsvond, nog steeds militairen onder vuur. De sporen van de oefening van 1832 vormen samen met het veldkamp nationaal cultureel erfgoed en behoeven gepast beheer. We hebben het over een grotendeels vergeten stuk nationale geschiedenis. Een periode waarin de nationale identiteit opnieuw gevormd werd op basis van de als succesvol gepresenteerde Tiendaagse Veldtocht. Het was ook de tijd waarin de nieuwe staat naar de rand van een faillissement werd gevoerd door de kosten die gemoeid waren met langdurige mobilisatie. Dat in een tijd waarin de koning in hoge mate zijn eigen gang kon gaan, ongehinderd door de checks-and-balances van een moderne staat. Maar ook de jaren waarin afscheid genomen werd van het toneel van de Europese machtspolitiek, waarna Nederland een neutraliteitspolitiek ontwikkelde. Al met al beschikken we in Rijen over unieke fysieke aangrijpingspunten om het verhaal van de wordingsgeschiedenis van het huidige Nederland en het daarmee gepaard gaand verhaal van succes én falen uit te dragen. Het zou zonde zijn indien de sporen zouden verdwijnen of worden aangetast door gebruik of beheer. Daarvoor is het nodig dat de in kaart gebrachte en op waarde beoordeelde overblijfselen, boven- en ondergronds, vertaald worden in een passend beheerbeleid. Naar onze mening is de status van wettelijk beschermend monument op zijn plaats.

Nu al kan er een kijkje genomen worden. Het terrein is immers publiek toegankelijk, zoals het toegangsbord luidt: 'Mits u: geen oefeningen verstoort, honden aangelijnd houdt en niets beschadigt, meeneemt of achterlaat!' Behalve uiteraard je voetsporen.

Literatuur:

- Beex, B. e.a., *Kroonluchter op de hei, waardestellend onderzoek naar het legerkamp bij Oirschot (1832-1834) in de gemeente Oirschot* (Amersfoort 2017).
- Eerenbeemt, H. van den e.a., *Vreemde militairen in een gesloten samenleving. Invloed van inkwartieringen op de bestaans- en leefsituatie in Noord-Brabant tijdens de eerste jaren van de Belgische Opstand 1830-1834* (Tilburg 1986).
- *Instruction pour le campement de l'infanterie* (Parijs 1808).
- Roymans, N. e.a., 'Some Napoleonic-style army camps from the period of the Dutch-Belgian separation (1830-1839) in the Southern Netherlands', *Journal of Conflict Archaeology* 2 (2017) 75-93.
- Lemaire, F., 'Les camps napoléoniens d'Etaples-sur-Mer (camp de Montreuil 1803-1805). Recherches en cours', in: *Revue du Nord* 92 (2010) 39-42.
- Olivier, J., *Merkwaardigheden uit den Tiendaagschen Veldtogt der Nederlanders in België* (Amsterdam 1834).
- Stam, H., *Historische topografische Atlas 1836-1843 Noord-Brabant* (Tilburg 2008).
- Tiggelen, N. van e.a., *Het legerkamp bij Oirschot 1832-1834, Hollandse militairen en Brabantse burgers bij de Belgische afscheiding* (Oirschot 2016).

Overige bronnen:

- Brabant-Collectie, Tilburg University, Databank Topografisch-Historische Atlas.
- Brabants Historisch Informatie Centrum, 's-Hertogenbosch, Collectie kaarten.
- Koninklijke Bibliotheek, Collectie historische kranten (Delpher).
- Nationaal Archief, Den Haag, Archief De Constant Rebecque, 1604-1898.
- Nationaal Archief, Den Haag, Archief Intendant Reserve Divisie Infanterie, 1831-1834.
- Regionaal Archief Tilburg, Notariële archieven Gilze en Rijen, Notaris Antonius Verhoeven, 1829-1856.
- Rijksmuseum, Amsterdam, Collectie Rijksstudio.

023419 Mars et Historia 3.indd 11 24-09-18 11:51

Het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL) en de inzet van dwangarbeiders

Drs. G.J. Buth

De dwangarbeiders met tentzeilen, lantaarns, verbandmiddelen etc.
H.C. Zentgraaff, *Atjeh* (Batavia 1938).

Dit artikel gaat over de dwangarbeiders die werden ingezet door het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL). Deze dwangarbeiders zijn een relatief onbekend onderdeel van de Nederlandse koloniale geschiedenis. Dwangarbeiders, doorgaans veroordeelde misdadigers, werden door het KNIL ingezet voor transport van goederen in met name moeilijk toegankelijke gebieden. Dwangarbeiders waren goedkoop in vergelijking met andere transportmiddelen en konden bovendien ingezet worden voor gevaarlijk werk. In dit artikel wordt aan de hand van literatuur een beschrijving gegeven van hun vaak harde lot. Er wordt hierbij zowel gebruikgemaakt van hedendaagse literatuur als van secundaire literatuur zoals geschreven herinneringen van militairen die hun persoonlijke ervaringen (met dwangarbeiders) deelden. Opvallend is hierbij de vaak empathische en waarderende wijze waarop deze militairen het harde lot van de dwangarbeiders beschrijven. Dit ondanks de slechte behandeling die de dwangarbeiders ondergingen. In dit artikel worden hiervoor verschillende verklaringen gegeven. Voorts wordt getracht een beschrijving te geven van het lot van de dwangarbeiders. Wat deden ze, hoe werden ze behandeld, hoe was hun verhouding met de militairen met wie ze (weliswaar gedwongen) moesten samenwerken en soms samenleefden? In dit artikel wordt bovendien aandacht gegeven aan hoe de

023419 Mars et Historia 3.indd 12 24-09-18 11:51

De patrouille met de dwangarbeiders in het midden.
Zentgraaff, *Atjeh*.

KNIL-militairen zelf keken naar de inzet van dwangarbeiders. Het perspectief van de toenmalige dwangarbeiders zelf ontbreekt hier helaas aangezien hierover vooralsnog geen literatuur gevonden is.

De dwangarbeiders

Hoewel de dwangarbeiders tot en met de Tweede Wereldoorlog werden ingezet door het KNIL,[1] beslaat de meeste literatuur over de inzet van dwangarbeiders de periode van de Atjehoorlog (1873-1914). Zo heeft Paul van 't Veer, over wie later meer, in zijn boek over de Atjehoorlog een hoofdstuk aan de dwangarbeiders gewijd. Ook in het boek van Ewald Vanvugt, *Roofstaat. Wat iedere Nederlander moet weten* wordt aandacht besteed aan dwangarbeiders tijdens de Atjehoorlog. Dit boek beschrijft het koloniale verleden vooral vanuit het perspectief van de mensenrechten. In het boek *Atjeh: het verhaal van de bloedigste strijd uit de Nederlandse koloniale geschiedenis* van Anton Stolwijk wordt eveneens ingegaan op de inzet van dwangarbeiders onder erbarmelijke omstandigheden. Van Stolwijk verwijst hierbij mede naar de ervaringen van kapitein Borel, kapitein der artillerie tijdens de tweede expeditie naar Atjeh in 1874. Borel schreef zelf meerdere boeken over zijn ervaringen in Atjeh.[2] Verder hebben ook andere oud KNIL-militairen geschreven over de dwangarbeiders. Hun verhalen zijn gebaseerd net als die van Borel op de eigen persoonlijke ervaringen, geschreven vanuit het toenmalige koloniale perspectief. Het gaat hier om de journalist en oud-militair H.C. Zentgraaff[3] en om de oud-militair M.H. Du Croo. Hierover zo direct meer. Verder beschrijft G. Teitler in: H. Roos, *Van marketentster tot logistiek netwerk. De militaire logistiek door de eeuwen heen* het logistieke proces van het KNIL, waaronder de inzet van dwangarbeiders.

De door het KNIL gebruikte dwangarbeiders stonden bekend onder verschillende namen.[4] Zo werden ze ook wel de kompenie merah, het rode bataljon[5] genoemd (naar de kleur van hun roodbruine gevangeniskleding) of het 21e bataljon (het KNIL had rond 1900 twintig bataljons[6]). Maar het meest bekend waren deze dwangarbeiders onder de weinig vleiende naam van "kettingberen". Deze naam kwam voort uit de gelijkenis met kermisberen die toen ook aan de ketting lagen, net als de dwangarbeiders in deze periode.

[1] J.J. Nortier, *Acties in de archipel. De intelligence-operaties van NEFIS-III in de Pacific-oorlog* (Franeker 1985). In dit boek beschrijft Nortier kort de belevenissen van de guerrilla KNIL-groepen van Geeroms en Kokkelink waarin naast militairen ook "strapans", dwangarbeiders zaten.

[2] George Frederik Borel nam in 1874 als kapitein der artillerie deel aan de tweede expeditie naar Atjeh. Zijn bevindingen over deze expeditie heeft hij beschreven in het boek: *Onze vestiging in Atjeh. Drogredenen zijn geen waarheid.* In met name het laatste werk gaf hij zijn commentaar op het in zijn ogen gefaalde militaire beleid in Atjeh. Borel is later generaal-majoor, gouverneur van de Koninklijke Militaire Academie en inspecteur van het militair onderwijs geworden.

[3] Biografisch Woordenboek van Nederland:1880-2000. http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn4/zentgraaff. Henri Carel Zentgraaff (1874-1940), journalist in Nederlands-Indië. Van 1894 tot 1907 diende hij in het Indische Leger. Hij vocht in 1895-1896 in de Atjeh-oorlog en nam deel aan de Boni-expedities (1897 en 1905). Voor zijn kritische geest vond hij in het schrijven van stukjes een uitlaatklep. Zo schreef hij kritisch over de Atjeh-oorlog in kranten zoals de *Java-Bode* en het *Bataviaasch Nieuwsblad.* Ook schreef hij over de slechte verzorging van de soldaten en abominabele omstandigheden waaronder koelies moesten werken. Dit werd hem niet altijd in dank afgenomen. Verder schreef hij bijvoorbeeld over de onmenselijke wreedheden waaraan het Indische leger zich soms schuldig maakte. Vanaf 1917 was Zentgraaff journalist en hoofdredacteur voor het *Soerabaiasch Handelsblad.* Hij was criticus van de "ethische" politiek en de in zijn ogen zachte benadering van de nationalisten. In 1938 schreef hij het boek Atjeh, een hommage aan het KNIL en aan Van Heutz. Verder was hij anticommunistisch en flirtte korte tijd met het fascisme, waar hij later weer afstand van nam. Hij stierf vlak voor de Duitse inval in Nederland.

[4] J.J.M. van Dam, 'Jantje Kaas en zijn jongens. Bijdrage tot de kennis van de Ned.-Indische soldatentaal in de 19e eeuw' 1942. Digitale bibliotheek der Nederlandse letteren. http://www.dbnl.org/tekst/dam_048jant01_01/dam_048jant01_01_0005.php.

[5] P. van 't Veer, *De Atjehoorlog* (Amsterdam 1980) 167.

[6] J.J.M. van Dam, 'Jantje Kaas en zijn jongens. Bijdrage tot de kennis van de Ned.-Indische soldatentaal in de 19e eeuw' 1942. Digitale bibliotheek der Nederlandse letteren. http://www.dbnl.org/tekst/dam_048jant01_01/dam_048jant01_01_0005.php

023419 Mars et Historia 3.indd 13 24-09-18 11:51

Doorgaans werden veroordeelde misdadigers door het KNIL ingezet,[7] maar het betrof ook personen die als straf voor hun verzet tegen het Nederlandse gezag dwangarbeid kregen opgelegd.[8] Ze werden voor diverse zaken gebruikt. Zo werden de dwangarbeiders ingezet in de veldkeukens van de militairen, of waren zij verantwoordelijk voor het aansteken van de olielampen. Ook vonden de dwangarbeiders als roeiers emplooi tijdens expedities of op kazernes, in magazijnen, op groentetuinen of voor de verzorging van vee. Verder zette het leger de dwangarbeiders in voor het dragen van de voorraden van patrouilles in onherbergzame gebieden. Dit gebeurde in Atjeh maar ook in andere onherbergzame streken in toenmalig Nederlands-Indië. In deze gebieden konden pakpaarden en olifanten niet goed gebruikt worden voor transport van goederen.[9] Ook werden dwangarbeiders ingezet omdat ze goedkoper waren dan lastdieren. Dit werd door het KNIL na meerdere experimenten met verschillende soorten lastdieren vastgesteld. Zo bleken paarden duur te zijn en hadden deze bovendien rustdagen, droge stallen en speciaal voer nodig. Andere lastdieren waren ook geen succes. Zo werden vanuit Europa zo'n 800 ezels geïmporteerd, maar dit experiment mislukte omdat de dieren niet bestand waren tegen het klimaat. Tevens werden voor de dienst in Indië uit Noord-Afrika 40 kamelen geïmporteerd, evenmin een succes. In de jaren tachtig van de negentiende eeuw werd ook nog geëxperimenteerd met olifanten. Ook dit was weinig succesvol, al werden ze af en toe nog wel gebruikt. Verder werden per expeditie vaak arbeiders, de zogenaamde koelies, ingehuurd maar deze waren vaak niet bereid de meer risicovolle taken op zich te nemen.[10] Dwangarbeiders waren hiermee voor het Indische gouvernement het goedkope en soms enige alternatief. Bovendien waren deze ook zoals hierboven aangegeven breder inzetbaar dan alleen voor het dragen van goederen.

Het lot van deze dwangarbeiders was doorgaans echter verre van prettig. De dwangarbeiders kregen slecht te eten, voor hun onderkomens hadden zij slechts takkenbossen als beschutting en ze werden afgebeuld tot de dood er op volgde.[11] Naast deze slechte behandeling door het KNIL vielen er onder de dwangarbeiders ook veel slachtoffers door oorlogsomstandigheden en ontberingen in onherbergzame gebieden. Ook was de logistiek voor de dwangarbeiders zelf niet zelden slecht georganiseerd, mede omdat er vaak geen goed toezicht was. Er zijn dan ook veel dwangarbeiders omgekomen. Van 't Veer maakte voor de inzet van dwangarbeiders in Atjeh de voorzichtige schatting dat er alleen al 25.000 man zijn omgekomen.[12] Dit aantal betrof de 40 jaar dat de Atjehoorlog ongeveer duurde. Officiële cijfers geven aan dat alleen al tussen 1873 en 1880 niet minder dan 8.250 dwangarbeiders zijn omgekomen. Het totale aantal doden in de Atjehoorlog bedroeg tussen 1873 en 1909 ongeveer 100.000. Vele Atjehers stierven als gevolg van oorlog en ziekte. Aan Nederlandse kant sneuvelden 2.500 militairen en stierven er nog eens 10.000 als gevolg van ziekte.[13] Van Stolwijk noemt in zijn boek, verwijzend naar de hiervoor genoemde kapitein Borel, ook de hoge sterfte onder de dwangarbeiders, en zegt: 'Bijna dagelijks staan in de kranten de vertreklijsten van hun vervangers [van de dwangarbeiders GJB]. Veroordeelde misdadigers, landlopers, armoedzaaiers – duizenden mensen uit de Javaanse onderklasse verdwijnen voorgoed naar Atjeh. De misdadigers onder dwang. De rest tegen zeer schamele betaling.'[14]
Overigens was het niet zo dat de dwangarbeiders hun gedwongen werk altijd zonder betaling deden. Tot 1878

Semarang. Het paardendepot te Semarang: kapitein-veearts Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL) Braak met een sectie, bestaande uit een mortierpaard en drie munitiepaarden.
Nationaal Militair Museum (NMM).

[7] A. Stolwijk, *Atjeh, het verhaal van de bloedigste strijd uit de Nederlandse koloniale geschiedenis* (2016) 81.

[8] E. Vanvugt, *Roofstaat. Wat iedere Nederlander moet weten* (Amsterdam 2016) 529.

[9] Van ´t Veer, *De Atjehoorlog*,168-169.

[10] H. Roos, *Van marketentster tot logistiek netwerk. De militaire logistiek door de eeuwen heen* (Amsterdam 2002) 188.

[11] Van ´t Veer, *De Atjehoorlog*, 169.

[12] Ibidem, 167,169.

[13] Vanvugt, *Roofstaat. Wat iedere Nederlander moet weten* (Amsterdam 2016) 529-530.

[14] A. Stolwijk, *Atjeh, het verhaal van de bloedigste strijd uit de Nederlandse koloniale geschiedenis* (Amsterdam 2016) 81.

023419 Mars et Historia 3.indd 14 24-09-18 11:51

Transport met olifanten bij het KNIL, 1910-1930.
NMM.

was het gebruikelijk dat zij werden betaald. Zo kregen dwangarbeiders bij de eerste en tweede expeditie naar Atjeh 5 gulden en een mandoer (een hoofdman van groep dwangarbeiders of oppasser) 7 à 10 gulden, dit naast een sprei, een ligmatje, extra kleding en een kapmes.[15] Aan verminkten werd een levenslange vergoeding van 5 gulden per maand gegeven. Bij goed of moedig gedrag kon een (gedeeltelijke) kwijtschelding van de straf volgen. Daar stond dan wel weer tegenover dat ze zoals gezegd straffen konden krijgen. Die bestonden bijvoorbeeld uit eenzame opsluiting gedurende 8 dagen of tot 20 "rottingslagen" (rotting is een ander woord voor een wandelstok[16]). Ook kon geld worden ingehouden.[17] In de praktijk bleek echter dat de regels rond de omgang met dwangarbeiders vaak niet werden nageleefd.
Het systeem van dwangarbeiders is door het KNIL vaak aarzelend benaderd.[18] De militairen zagen zelf ook wel dat de dwangarbeiders bij met name de transportwerkzaamheden werden afgebeuld en misbruikt. Dit werd al bij de tweede militaire expeditie naar Atjeh geconstateerd. Er was daarbij een structureel tekort aan (dwang) arbeiders. Door de voortdurende toevoer van voorraden en materiaal werd hierdoor telkens te veel gevraagd van de dwangarbeiders.
Ook waren er vanuit het leger tot 1870 juridische bezwaren tegen de inzet van dwangarbeiders tijdens militaire expedities.[19] Formeel gold dat dwangarbeiders niet buiten de door de rechter bepaalde strafplaats mochten worden ingezet. Tot aan de Atjehoorlog is hier door het KNIL over het algemeen aan vastgehouden en werd tijdens militaire expedities alleen gebruikgemaakt van ingehuurde arbeiders. De militaire noodzaak brak echter wet en dwangarbeiders werden door het KNIL al spoedig zonder terughoudendheid ingezet.

[15] G.J. van Kooten, 'De transportmiddelen bij militaire expedities', in: *Indisch Militair Tijdschrift* (1886), 114, 320.

[16] www.ethymologiebank.nl

[17] Van Kooten, 'De transportmiddelen bij militaire expedities', 123, 321.

[18] Ibidem, 317.

[19] Van Kooten, 'De transportmiddelen bij militaire expedities', 553; H. Roos, *Van marketentster tot logistiek netwerk. De militaire logistiek door de eeuwen heen* (Amsterdam 2002) 187-188.

023419 Mars et Historia 3.indd 15 24-09-18 11:51

De dwangarbeiders en de brigade.
Zentgraaff, *Atjeh*.

Hoewel dus af en toe zwakke protesten plaatsvonden over de onmenselijke behandeling van de dwangarbeiders, werd het systeem voortgezet.[20] Het was gebaseerd op de strafwetgeving van 1848, waarbij onderscheid werd gemaakt tussen verschillende gradaties van dwangarbeid: "in den ketting", "buiten den ketting", op het eiland van inwoning, of daarbuiten. In de praktijk werden volgens Van 't Veer na 1873 alle veroordeelden die langer dan een jaar gevangenisstraf hadden gekregen naar Atjeh gezonden (Teitler spreekt over vanaf drie jaar. Zie verder in dit artikel). Daar aangekomen hoefde de veroordeelde doorgaans de ketting niet meer te dragen. Dit vooral op praktische gronden, de ketting hinderde per slot van rekening bij het werken. In 1871 werd een poging gedaan om de dwangarbeid beter te regelen. Er kwam wetgeving voor een stelsel van afnemende tucht bij goed gedrag, beter toezicht en voorwaarden voor het inzetten van gestraften bij militaire expedities. Door de Atjehoorlog kwam het nooit tot invoering van deze wetgeving. Pas in 1901 werd gebroken met het gebruik dat van de dwangarbeiders één iemand, de mandoer, werd aangewezen die verantwoordelijk was voor ontsnappingen. In de praktijk leidde dit vaak tot machtsmisbruik en de ergste mishandelingen. Na 1901 kwamen er beroepsopzichters en werden artsen met de zorg belast. Ook hier bleek echter de harde oorlogspraktijk van Atjeh zwaarder te wegen dan de verbetering van het lot van de dwangarbeiders. Van de genomen maatregelen kwam niet veel terecht en het lot van de dwangarbeiders was nog steeds niet te benijden.
Na afloop van de Atjehoorlog laaide weer de discussie op of dwangarbeid nog wel recht van bestaan had. Dit kwam bijvoorbeeld aan bod in het artikel 'Het leger en het gevangeniswezen', van A.J. Bakker,[21] geschreven in 1926. De term dwangarbeiders stond sinds 1 januari 1918 niet meer in het Wetboek van Strafrecht voor Nederlands-Indië. Het werd niet meer in overeenstemming geacht met de toenmalige rechtsbegrippen. Er werd ook vanuit justitiekringen in Nederlands-Indië meerdere malen op aangedrongen over te gaan tot de afschaffing dan wel het terugbrengen van dwangarbeid in het KNIL. Het ging hierbij niet zozeer om de omstandigheden waaronder de dwangarbeiders moesten leven. Het idee was dat er vanuit de straf een verbeterende invloed uit moest gaan voor de veroordeelde. De vraag van justitie was of deze invloed wel tot zijn recht kwam bij dwangarbeid voor het KNIL. Dit omdat de dwangarbeiders volgens Justitie bij de KNIL-patrouilles betrekkelijke vrijheid genoten. Justitie beschouwde de dwangarbeid zoals die in de praktijk werd uitgevoerd daarom onvoldoende als een straf. Het waren vaak zwaargestraften (maar niet alleen) die tot dwangarbeid werden veroordeeld. Dit opdat het KNIL vanwege de lange straffen van de dwangarbeiders niet snel naar vervangers hoefde te zoeken. Teitler geeft in zijn hoofdstuk over militaire logistiek in het toenmalige Nederlands-Indië aan dat in de praktijk veroordeelden met vrijheidsstraffen vanaf drie jaar al in aanmerking kwamen voor dwangarbeid bij het KNIL.[22]
In het artikel van Bakker wordt niet aangegeven of de omstandigheden voor de dwangarbeiders nog dezelfde waren als tijdens de Atjehoorlog. De auteur van het artikel is in elk geval van mening dat de militaire noodzaak voorlopig de inzet van dwangarbeiders door het KNIL nodig maakte. De overwegingen van militaire aard werden ook toen weer boven andere overwegingen gesteld. Teitler geeft verder aan dat dwangarbeiders tijdens expedities werden ingezet, omdat ingehuurde arbeiders doorgaans hun leven niet wilden riskeren. Dwangarbeiders hadden geen keuze en zij moesten mee met de expedities. Dit had voor de dwangarbeiders overigens wel een positieve kant, aldus Teitler. Tijdens de tochten met de militairen en het gezamenlijk doorstaan van gevaar en ontberingen groeide vanuit de militairen wel de waardering voor en verbondenheid met de dwangarbeiders.[23]

Ervaringen van KNIL-militairen

Borel, Zentgraaff en Du Croo baseren hun boeken op (hun) directe ervaringen met dwangarbeiders. Hierbij put Zentgraaff uit eigen ervaringen als KNIL-militair en

[20] Van 't Veer, *De Atjehoorlog*,168.
[21] A.J. Bakker, 'Het leger en het gevangeniswezen', in: *Indisch Militair Tijdschrift* (1926) 8-80, 9 e.v.
[22] Roos, *Van marketentster tot logistiek netwerk*, 187.
[23] Ibidem, 188.

023419 Mars et Historia 3.indd 16 24-09-18 11:51

Op mars. Patrouille naar de vallei van Pengeng, Atjeh.
Zentgraaff, Atjeh.

later als journalist.[24] Du Croo heeft zijn informatie vooral van kapitein H.J. Schmidt[25], voormalig marechaussee in Atjeh, gedurende de jaren 1902-1918.[26] De beschrijvingen van de hier genoemde (oud-)KNIL-militairen beperken zich tot de inzet tijdens patrouilles, waarbij de dwangarbeiders vooral fungeren als dragers van de bagage. De ervaringen van Du Croo, Schmidt en Zentgraaff zijn enkele decennia na de Atjehoorlog opgetekend. Borel beschreef zijn ervaringen tijdens de tweede Atjehexpeditie van 1873 en 1874 in 1878.[27]

Du Croo behandelt in de eerste plaats de vracht van de dwangarbeiders tijdens patrouilles.[28] Hij beschrijft de bagage van een brigade marechaussee op patrouille als volgt. Deze bestaat uit: '... drie eenmansvrachten, te dragen door dwangarbeiders, en bevat: 2 tentzeilen van 11 meeter lang en 2 meter breed: de verbandtrommel met medicijnen en gazen- en katoenen windsels: drie stormlantaarns (glazen bollen met petroleumreservoir en schoorsteen, die bij harden wint blijven branden en 's nachts de veiligheid in het marschbivak bevorderen) en eenige flesschen petroleum.' Ook beschrijft Du Croo hoe de marechaussees en de dwangarbeiders gezamenlijk hun bivak opbouwden door het kappen van het woud voor het bivak en het verzamelen van brandhout.

Du Croo beschrijft ook hoe Schmidt de dwangarbeiders voor een specifieke patrouille uitzocht.[29] Door voor goede contacten te zorgen met de beheerder van het depot konden dwangarbeiders eenvoudiger naar wens worden uitgekozen. De beheerder werd daarvoor door Schmidt beloond met buitgemaakte blanke wapens. Een goed netwerk en de bereidheid daarbij "smeergeld" te gebruiken, hielpen duidelijk bij het uitzoeken van de dwangarbeiders. De voorkeur ging uit naar dwangarbeiders met dezelfde etnische achtergrond, dit om de onderlinge communicatie te vereenvoudigen. Deze werkwijze sluit aan bij wat Teitler beschrijft. Commandanten van colonnes probeerden altijd de in hun ogen beste dwangarbeiders te regelen en zo lang mogelijk te behouden. Dit ging overigens in tegen de centrale toebedeling die de legerleiding voor ogen had.[30] De dwangarbeiders werden dan volgens Schmidt verzocht om uit hun midden een mandoer te kiezen. Doorgaans was dit iemand die binnen eigen kring door rang of stand veel prestige genoot. De mandoer was ten slotte diegene die de lijfstraffen onder de dwangarbeiders moest uitdelen, het systeem dat volgens Van 't Veer tot excessen leidde.[31] De redenering zou volgens Schmidt zijn geweest dat als ze dan toch gestraft moesten worden dit dan maar beter gedaan moest worden door iemand van hogere status. Bij voldoende gezag van de mandoer hoefde helemaal niet te worden geslagen, aldus Schmidt.
Ook geeft Schmidt aan dat er ondanks de zwaarte van het werk van de dwangarbeiders telkens individuen wa-

[24] H.C. Zentgraaff, *Atjeh* (Batavia 1938) 280-290.

[25] Schmidt was tussen 1902 en 1918 eerste luitenant en kapitein bij het Korps Marechaussee in Atjeh en bekleedde daar diverse militaire en bestuurlijke functies. Uit: M.H. du Croo, *Marechaussee in Atjeh. Herinneringen van kapitein H.J.Schmidt 1902-1918* (Maastricht 1943).

[26] Du Croo, *Marechaussee in Atjeh.*

[27] G.F.W. Borel, *Onze vestiging in Atjeh. Drogredenen zijn geen waarheid* (Delft 2009).

[28] M.H. du Croo, *Marechaussee in Atjeh*, 35-36.

[29] Ibidem, 130-131.

[30] Roos, *Van marketentster tot logistiek netwerk*, 188.

[31] Van ´t Veer, *De Atjehoorlog*, 169.

023419 Mars et Historia 3.indd 17 24-09-18 11:51

Bergartillerie van het Oost-Indische Leger. Marstenue, 1896. NMM.

ren die na het "uitzitten" van hun straf verzochten om te mogen blijven. Een verzoek waaraan volgens Schmidt niet voldaan kon worden. De reden waarom ze wilden terugkeren naar de legereenheid waar ze eerder waren ingedeeld, wordt door Schmidt niet gegeven. Teitler geeft overigens aan dat het beeld van de toegewijde dwangarbeider die na afloop van zijn straftijd vrijwillig de expeditie bleef dienen vermoedelijk op fantasie berustte.[32]

In zijn boek wijdt Zentgraaff[33] een compleet hoofdstuk aan dwangarbeiders. Hij beschrijft de slechte behandeling die de dwangarbeiders ondergingen en het feit dat velen van hen deze behandeling en de oorlogsomstandigheden niet overleefden. Ook schetst hij de straffen die de mandoers gaven als ze niet hard genoeg werkten. Over de achtergrond van de gestraften zegt hij het volgende: 'Geraffineerde roovers en dieven, lieden, die weerzinwekkende misdaden op hun geweten hadden en ook bij den troep goed in het oog gehouden moesten worden gehouden. Soms stalen zij geweren om die aan Atjehers te verkopen.'[34] Zentgraaff benoemt ook de onmisbare rol die dwangarbeiders vervulden voor de militairen. Hij spreekt bijvoorbeeld met bewondering over dwangarbeiders die in ruil voor strafvermindering of kwijtschelding gevaarlijke opdrachten uitvoerden, zoals het brengen van berichten door vijandig gebied. Ook geeft Zentgraaff een voorbeeld van een van de militaire colonne afgescheiden groep dwangarbeiders die aangevallen werd door Atjehse strijders. De dwangarbeiders sloegen de aanval af met hun kapmessen.[35] Het mag duidelijk zijn dat bij soortgelijke voorbeelden het niet altijd goed afliep voor de dwangarbeiders.

Zentgraaff brengt de wisselende waardering van de dwangarbeiders goed onder woorden. Hij geeft aan dat de dwangarbeiders door het militair gezag als louter cijfers werden gezien, waarbij ze samen een getal vormden dat nooit precies hoefde te kloppen met de registers. Ze werden gezien als artikelen in een magazijn. Hij geeft echter ook aan dat waar men de dwangarbeiders in het oog kon houden en de situatie het toeliet, de militairen ook zorg aan hen besteden. Dit sluit aan bij wat Teitler eerder in dit artikel noemde over de verbondenheid tussen dwangarbeiders en militairen. Al was het maar omdat de militairen wisten dat de dwangarbeiders voor hen van groot nut waren. In de rimboe werd het weinige eten dat er was vaak verdeeld. In feite vergelijkt Zentgraaff de omstandigheden van de dwangarbeiders met die van de soldaten. En die waren doorgaans niet beter af. Vaak werd er volgens Zentgraaff getracht er het beste van te maken. Hij geeft ook aan dat er dwangarbeiders waren die na hun vrijlating toch weer terug wilden naar het KNIL.

Borel vult hierop aan: 'De sterfte onder de troepen was werkelijk buitengewoon groot: met de dwangarbeiders, die niet zo goed gevoed en verzorgd werden als de militairen, was het nog veel erger gesteld: zij smolten als het ware bij hopen weg, zonder dat men er veel van bemerkte, want men bekommerde zich weinig om die arme drommels en ze werden telkens weer door anderen vervangen. Later werd er voor hen meer zorg gedragen, maar tijdens de eerste maanden van de expeditie was hun lot aller treurigst en zijn er honderden ten gevolge van uitputting en gebrekkige voeding bezweken.'[36]

Van 't Veer geeft aan dat hoewel er voldoende gevallen waren van opzettelijke verwaarlozing, mishandeling en onverschilligheid jegens de dwangarbeiders, het probleem dieper zat binnen het systeem van dwangarbeid.[37] De militairen in het veld gaven de voorkeur aan de duurdere lastdieren, terwijl de legerleiding van het KNIL echter koos voor de inzet van dwangarbeiders wat per saldo goedkoper was.

In de waardering voor de dwangarbeiders eindigt Zentgraaff met de volgende woorden: 'In het zware

[32] Roos, *Van marketentster tot logistiek netwerk. De militaire logistiek door de eeuwen heen*, 188.

[33] Zentgraaff, *Atjeh*, 280-290.

[34] Zentgraaff, *Atjeh*, 281. In tegenstelling tot Vanvugt benoemt Zentgraaff niet dat er ook mensen tot dwangarbeid waren veroordeeld die in opstand waren gekomen tegen het Nederlandse gezag.

[35] Zentgraaff, *Atjeh*, 289-290.

[36] G.F.W Borel, *Onze vestiging in Atjeh. Drogredenen zijn geen waarheid*, 157.

[37] Van 't Veer, *De Atjehoorlog*, 170.

023419 Mars et Historia 3.indd 18 24-09-18 11:51

Transport met olifanten bij het KNIL, 1914-1918.
NMM.

werk, in het gevecht, in het bivak, op het oorlogspad, op de rustige posten, altijd en overal hebben de beren hun plicht gedaan, en dikwijls veel meer dan dit. Zij stierven soms langs den weg als muizen, zij zakten ineen onder hun vrachten, zij kwamen om door ziekten en wonden … en niemand weet eigenlijk hoeveel duizenden er verdwenen in den langen krijg. Ieder oud-aanvoerder kent hunne waarde, en weet dat zij onmisbaar waren, en wat zij dikwijls leden op de zware tochten door de wildernis. Er kan geen boek over Atjeh worden geschreven of er behoort een hoofdstuk in over de beren.'[38]

Tot slot

Zowel Borel, Du Croo, Schmidt als Zentgraaff schrijven vanuit hun eigen perspectief en het toenmalige wereldbeeld. Bovendien waren zij maar een paar van de vele KNIL-militairen die in het veld ervaringen opdeden met dwangarbeiders. Hun verhalen hoeven niet per se representatief te zijn. In hun verhalen worden enerzijds de wreedheden die de dwangarbeiders hebben ondergaan genoemd. Anderzijds wordt, al was het maar met terugwerkende kracht en volgens Van 't Veer geromantiseerd, vooral met waardering over de inzet van de dwangarbeiders gesproken. De slechte behandeling wordt aan de oorlogsomstandigheden toegeschreven waaraan door Zentgraaff wordt toegevoegd dat de soldaten het vaak niet veel beter hadden. Hierbij blijkt telkens weer dat de oorlogsinspanning boven alles voorrang had. De dwangarbeiders werden hierbij zoals gezegd door de KNIL-organisatie als "artikelen uit een magazijn" gezien. De waardering van militairen voor de dwangarbeiders zit hem in ieder geval in de belangrijke en onmisbare rol die de dwangarbeiders in de logistiek speelden, versterkt door het feit dat de militairen en dwangarbeiders toch wekenlang met elkaar moesten optrekken. Dat gebeurde vaak onder de meest moeilijke omstandigheden waarbij militairen en dwangarbeiders op elkaar waren aangewezen. Hierdoor werd waarschijnlijk een band tussen militair en dwangarbeider geschapen. Op dit uitvoerende niveau van het KNIL werden de dwangarbeiders meer als mens gezien. Hierbij helpt het waarschijnlijk ook dat de militairen niet zelf hadden gekozen voor het systeem van dwangarbeid. Men maakte er het beste van. Mogelijk was het beeld van Du Croo, Schmidt en Zentgraaff van de relatie tus-

[38] Zentgraaff, *Atjeh*, 290.

023419 Mars et Historia 3.indd 19 24-09-18 11:51

sen dwangarbeiders en militairen inderdaad geromantiseerd. Gezien de gedeelde zware omstandigheden zal in de beschreven verbondenheid echter zeker een kern van waarheid hebben gezeten. Iets dat door Teitler wordt bevestigd. Zowel Zentgraaff als Du Croo en Schmidt geven aan dat er dwangarbeiders waren die na hun vrijlating toch weer terug wilden naar Atjeh en het KNIL. Volgens Teitler berustte dit beeld vermoedelijk op fantasie. Du Croo en Schmidt geven bovendien aan dat dergelijke verzoeken werden geweigerd. Toch zou het interessant zijn om te achterhalen of er inderdaad mensen waren die na hun veroordeling terug wilden naar de KNIL-militairen, en zo ja, hoeveel dit er waren en waarom ze dit wilden.

Vooralsnog is er geen literatuur over dwangarbeiders gevonden met daarin het door hen zelf beschreven verhaal. Het is echter goed mogelijk dat door de omstandigheden de hierboven door KNIL-militairen beschreven goede band als wederzijds werd ervaren. De dwangarbeiders waren (soms zware) criminelen en mogelijk ook mensen die waren gestraft vanwege politiek verzet tegen de koloniale autoriteiten. Waarschijnlijk waren zij uit hun gemeenschap verstoten. Als dwangarbeider hadden zij in ieder geval (hoe slecht ook) eten en een soort van onderdak. Ze konden zich bovendien – weliswaar gedwongen – nuttig maken, met in sommige gevallen betaling van loon en kans op een vervroegde vrijlating. Ze zullen ook vaak geprobeerd hebben er het beste van te maken. Bovendien konden de dwangarbeiders er vanuit veiligheidsperspectief groot belang bij hebben om de militairen te vriend te houden. Hoewel er ongetwijfeld dwangarbeiders naar de Atjehers gevlucht zijn, zullen zij vaak door hen als vijand gezien zijn. De dwangarbeiders verzorgden per slot van rekening de logistiek van de KNIL-patrouilles en waren daarmee een legitiem doelwit voor de Atjehse strijders. Zie ook het voorbeeld van Zentgraaff hiervoor. Bovendien waren de dwangarbeiders doorgaans uit andere delen van het voormalige Nederlands-Indië afkomstig en werden zij om die reden door de Atjehers niet per definitie als potentiële bondgenoot gezien. Maar welk beeld de dwangarbeiders daadwerkelijk hadden van de militairen is dus vooralsnog onbekend. De kans bestaat natuurlijk dat bij dwangarbeiders een negatief beeld over de militairen bestond, al was het maar vanwege de slechte behandeling die velen ondergingen. Het overwegend positieve beeld dat de hierboven genoemde schrijvers hadden van de dwangarbeiders zal dan niet altijd wederzijds zijn geweest. Het is in ieder geval interessant om bovenstaande zaken nader uit te zoeken en daarbij het perspectief van de vroegere KNIL-dwangarbeiders te betrekken. Dit zou van dit relatief onbekende maar boeiende aspect van de koloniale geschiedenis een completer beeld geven.

Literatuurlijst

- Bakker, A.J., 'Het leger en het gevangeniswezen', *Indisch Militair Tijdschrift* (1926) 8-80.
- Croo, M.H. du, *Marechaussee in Atjeh. Herinneringen van kapitein H.J.Schmidt 1902-1918* (Maastricht 1943).
- Kooten, G.J. van, 'De transportmiddelen bij militaire expedities', *Indisch Militair Tijdschrift* (1886).
- Borel, G.F.W., *Onze vestiging in Atjeh. Drogredenen zijn geen waarheid* (Delft 2009).
- Nortier, J.J., *Acties in de archipel. De intelligence-operaties van NEFIS-III in de Pacific-oorlog* (Franeker 1985).
- Roos, H. (red.), *Van marketentster tot logistiek netwerk. De militaire logistiek door de eeuwen heen* (Amsterdam 2002).
- Stolwijk, A, *Atjeh: het verhaal van de bloedigste strijd uit de Nederlandse koloniale geschiedenis* (Amsterdam 2016).
- Vanvugt, E., *Roofstaat. Wat iedere Nederlander moet weten* (Amsterdam 2016).
- Veer, P. van ´t, *De Atjehoorlog* (Amsterdam 1980).
- Zentgraaff, H.C., *Atjeh* (Batavia 1938).

Websites

- Biografisch Woordenboek van Nederland:1880-2000. http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn4/zentgraaff.
- Dam, J.J.M. van, 'Jantje Kaas en zijn jongens. Bijdrage tot de kennis van de Ned.-Indische soldatentaal in de 19e eeuw' 1942. http://www.dbnl.org/tekst/dam_048jant01_01/dam_048jant01_01_0005.php

023419 Mars et Historia 3.indd 20 24-09-18 11:51

Vredeskrediet voor Unifil-veteranen

Op zoek naar Johan Wateler, stichter van de Nederlandse Vredesprijs in de Eerste Wereldoorlog

Drs. Marten van Harten

historicus, adviseur en gastconservator

Op 26 september 2018 ontving de Belgische oorlogsverslaggever Rudi Vranckx de Carnegie Wateler Vredesprijs in het Vredespaleis in Den Haag, vanwege zijn persoonlijke inzet in conflictgebieden. Vranckx treedt dan rechtstreeks in het spoor van de prijswinnaar van 1985, het Nederlandse detachement van de *United Nations Interim Force* in Libanon (Unifil). De prijs wordt sinds 1931 toegekend door de Carnegie Stichting, oorspronkelijk onder de naam Wateler Vredesprijs, en is de op één na oudste onderscheiding voor vredestichters na de Nobelprijs voor de Vrede. De Unifil-veteranen behoren tot de selecte groep die bovendien de Nobelprijs voor de Vrede ontving, in 1988 toegekend aan de gezamenlijke vn-vredesmissies. Een reden voor trots, maar trots waarop? De naam Nobel is wereldberoemd, maar wie was de Nederlandse prijsstichter Wateler?
Dit artikel gaat op zoek naar Johan Gerard Daniël Wateler (1857-1927) en het verhaal achter de Carnegie Wateler Vredesprijs. Het spoor begint bij zijn geheime testament op 16 november 1916. Bij het honderdjarig jubileum van deze gift, op 16 november 2016, ontving de toenmalige VN-vredesdiplomaat Sigrid Kaag naast de Vredesprijs ook het eerste exemplaar van het boek: *De Carnegie Wateler Vredesprijs. Het testament van de Haagse bankier en vredesfilantroop Johan Gerard Daniel Wateler, 16 november 1916 Den Haag*. De prijsuitreiking aan Rudi Vranckx in 2018, het herdenkingsjaar van de Eerste Wereldoorlog, is een passend moment voor herontdekking van deze Nederlandse vredesfilantroop in oorlogstijd. En daarmee ook voor herwaardering van de Vredesprijs zelf. Wat maakt de Unifil-veteranen waardige winnaars in de geest van Watelers laatste wil?

Vredespalmen en lege contouren

'ERKENNING!!!' Onder deze kop meldde het bestuur van de Nederlandse Unifil-Vereniging dat de Carnegie Stichting in 2012 toestemming verleende om een duplicaat van de originele prijsoorkonde van de Wateler

De voorzitter van het bestuur van de Carnegie Stichting, D.W. Baron van Lynden, reikt op 30 januari 1986 in het Vredespaleis in Den Haag de Wateler Vredesprijs uit aan luitenant-kolonel E.H. Lensink, commandant van het eerste UNIFIL-bataljon.
NIMH

Vredesprijs van 1985 te verspreiden onder de ruim 8.000 Libanon-veteranen. De uitreikingceremonie op 30 januari 1986 in het Vredespaleis aan kolonel E.H. Lensink door D.W. Baron van Lynden vormde een passende erkenning van de moeilijke vredesmissie in Zuid-Libanon (1979-1985). Het prijsbedrag van 40.000 gulden kwam ten goede aan de door kolonel Lensink opgerichte stichting Het Libanonfonds voor veteranenzorg.

Op de oorkonde zien we de contouren van het Vredespaleis met een klassieke spreuk, *Pacis palmae digniores quam tropaea belli* (de palmen van de vrede zijn eervoller dan de trofeeën van de oorlog). Voor de buitenwacht lijkt het een weinigzeggend eerbetoon. Dat lag anders met een andere lang gekoesterde wens van de veteranen, het officiële draaginsigne van de Nobelprijs voor de Vrede van 1988. Het duurde ruim 25 jaar, maar in

023419 Mars et Historia 3.indd 21 24-09-18 11:51

2015 kregen ze hun insigne met de beroemde kop van Alfred Nobel, mede ontworpen door de Unifil-vereniging. Over de Zweedse uitvinder, industrieel en vredesfilantroop zijn boekenkasten vol geschreven. Maar in de Nederlandse geschiedschrijving is niets te vinden over deze Nederlandse prijsstichter. We kennen alleen het testament met zijn naam en toenmalige functie, directeur van de Oranje-Nassau Hypotheekbank in Den Haag.

In het voetspoor van Andrew Carnegie

Wie was Johan Wateler? Ik stuitte op deze naam toen ik werkte aan een historische wandelroute door Den Haag als "stad van vrede en recht", een Europees project van het *International Network of Museums for Peace* (INMP). De coördinator van dit museumnetwerk, professor Peter van den Dungen in Bradford, is specialist in de geschiedenis van vredesprijzen. Op zijn initiatief werd het eeuwfeest van het Vredespaleis in 2013 opgeluisterd met een internationaal symposium en een tentoonstelling over "Vredesfilantropie toen en nu; In het voetspoor van Andrew Carnegie".
De wandelroute volgt het spoor van Carnegie, de financier van het Vredespaleis als zetel van het Permanent Hof van Arbitrage. Hier vinden we ook de nalatenschap van Nobel, de Nobelprijs voor de Vrede die sinds 1901 werd toegekend aan hoofdpersonen van de Haagse Vredesconferenties in 1899 en 1907. Meerdere plaatsen herinneren aan de pacifistische schrijfster barones Bertha von Suttner, de inspirator van Alfred Nobel en in 1905 zelf de eerste vrouwelijke laureaat. Een andere hoofdpersoon is de jurist professor Tobias Asser, grondlegger van de Haagse internationale rechtsinstellingen. Asser was in 1911 de eerste Nederlandse winnaar van de Nobelprijs voor de Vrede en lange tijd ook de enige, tot

Het voormalige bankgebouw van de Oranje-Nassau Hypotheekbank, hoek Gravenstraat en Kettingstraat Den Haag, 1973.
Haags Gemeentearchief.

Unifil in 1988. Tussen de meer of minder bekende herinneringsplaatsen ontdekte ik de anonieme gevel van de vroegere Oranje-Nassau Hypotheekbank, Kettingstraat 16 in Den Haag, nabij de Grote Markt.
Een blik in het Haags gemeentearchief leerde dat hier twee kredietbanken gevestigd waren, het Zuid-Hollandsch Landbouwcrediet (1890-1914) en de Oranje-Nassau Hypotheekbank (1893-1927), beide met Wateler als directeur. Over dit gebouw vond ik een merkwaardig gedenkboekje, van de hand van Watelers mededirecteur mr. W.F. Kleyn, verschenen in 1931. Hierin lezen we wetenswaardigheden over de bouwgeschiedenis, maar geen woord over Wateler en over de Vredesprijs, die in hetzelfde jaar voor het eerst werd uitgereikt. Kortom, een herinneringsplaats met een vergeetboekje.

Vergeelde akten in een kast

Bij Kettingstraat 16 begon mijn onderzoek in opdracht van de Carnegie Stichting. Een reden voor deze opdracht was bezorgdheid om de geringe naamsbekendheid van de prijs. Deze was in 2004 omgevormd tot tweejaarlijkse Carnegie Wateler Vredesprijs en onder meer toegekend aan Warchild in 2012 en VN-vredesbemiddelaar Brahimi in 2014. De uitreiking op 16 november 2016, een eeuw na de gift van Wateler, zou een passend moment zijn voor een historisch-biografisch verhaal. Maar op basis van welke bronnen?
Het archief van de Carnegie Stichting zelf bevatte niets biografisch, behalve een map vergeelde notariële akten van het Watelerfonds in een kast. Hier trof ik het originele testament van 16 november 1916, met bepalingen die min of meer overgenomen waren van het bekende testament van Alfred Nobel van 25 november 1895. Wateler wenste zijn vermogen onder te brengen in een fonds, waarvan de jaarlijkse rente het prijsbedrag zou dekken. Anders dan Nobel, die vijf prijzen stichtte, wenste Wateler uitsluitend een vredesprijs:

> *'... een prijs aan den- of diegene, die op welke wijze dan ook, door woord, daad of voorbeeld, litteratuur, beeldhouw- of schilderkunst, in binnen- of buitenland, zich het meest verdienstelijk zal hebben gemaakt voor de bevordering van de vredesidee of bijgedragen zal hebben middelen te vinden om meer en meer den afschuwelijken oorlog op den duur onmogelijk te maken.'*

Tussen beide testamenten bestaat nog een opvallend verschil. Nobel schreef zijn laatste wil in het bijzijn van zijn naaste medewerkers, een jaar voor zijn dood in 1896. Watelers testament in 1916 was een geheime, verzegelde akte, opgesteld in de kracht van zijn leven; hij schreef nog een reeks latere versies, in 1919, 1920 en 1922. Hierin bleef hij sleutelen aan details, zoals het rentepercentage van het prijsfonds, dat hij zelf beheer-

023419 Mars et Historia 3.indd 22 24-09-18 11:51

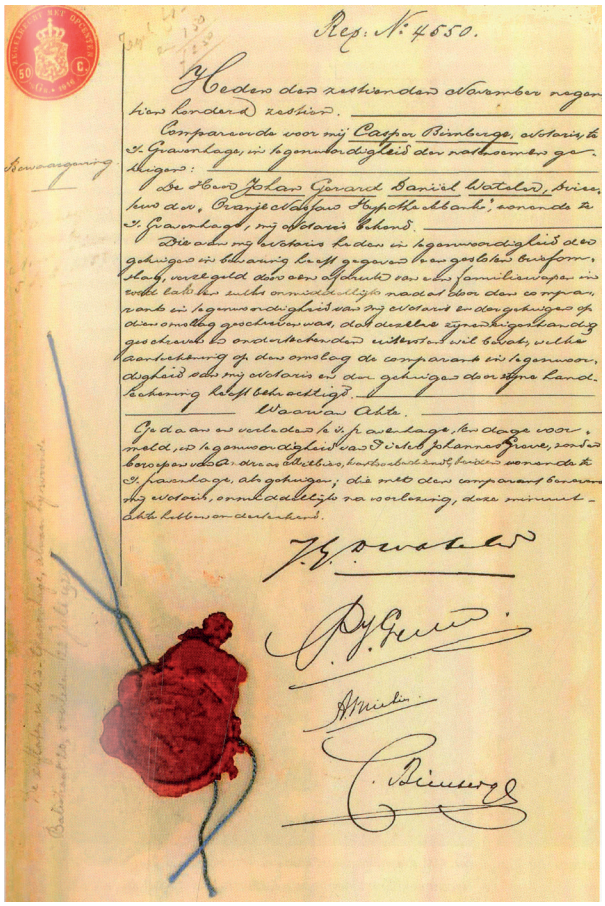

Notariële akte van het testament van Johan Wateler opgemaakt op 16 november 1916.
Carnegie Stichting.

de tot zijn dood in 1927. In dit opzicht leek hij op Carnegie, die zijn latere loopbaan wijdde aan het beheer van tal van filantropische fondsen: 'Een man die rijk sterft, sterft in ongenade.'

Watelerwetje

Wateler had een Nederlandse Vredesprijs voor ogen, beheerd door de Staat en toegekend namens de Tweede Kamer, naar het voorbeeld van het Noorse parlement, de *Storting*. Dit op voordracht door de regering, beurtelings aan Nederlandse en buitenlandse kandidaten. Voor het geval dat de regering het legaat niet zou aanvaarden, wees hij de Carnegie Stichting aan als tweede erfgenaam; en voor alle zekerheid nog de gemeente Den Haag als derde keus, steeds onder dezelfde voorwaarden. Dit bleek geen overbodige voorzorg. Na de bekendmaking van de inhoud van het testament loodste het kabinet-De Geer I in 1928 een spoedwetje door de Tweede Kamer die het mogelijk maakte legaten te weigeren. Premier en minister van Financiën D.J. de Geer lichtte toe dat het testament de regering zou verplichten om ook buitenlandse kandidaten aan te wijzen. Die verantwoordelijkheid zou uiteraard botsen op de strikte Nederlandse neutraliteitspolitiek.
Ook binnen het bestuur van de Carnegie Stichting rezen zulke bedenkingen. Maar de meerderheid besloot dat de verantwoordelijkheid voor de vredesprijs paste in het ideaal van Carnegie. In 1931 kende het bestuur de eerste Wateler Vredesprijs toe aan Sir Alec Drummond, de eerste secretaris-generaal van de Volkenbond; en op diens verzoek aan de gezamenlijke Volkenbondverenigingen.
Een tegenvaller was nog dat de regering weigerde het Watelerfonds vrij te stellen van successierechten, met een aanzienlijke waardevermindering als gevolg. De voorzichtige minister De Geer wenste elke schijn van Nederlandse betrokkenheid bij de prijstoekenning te vermijden.
Deze politieke afwijzing van een Nederlandse Vredesprijs hoeft niet te verbazen. Ook het testament van Nobel was omstreden. De aanwijzing van de Noorse Storting voor de toekenning van de Vredesprijs lag in Zweden uiterst gevoelig. Bovendien maakte de familie Nobel aanvankelijk ernstig bezwaar tegen deze verspilling van bedrijfskapitaal. In het dossier van het Watelerfonds treffen we ook een klachtbrief van zijn neef Johan Wateler, met een foto van diens gezin met twaalf kinderen: "Ligt er aan de gehééle onterving van een familie een vredesgedachte ten grondslag?"

Raadsels in het familiearchief

Die vraag bleek lastig te beantwoorden. In de bronnen trof ik geen spoor van betrokkenheid van Wateler bij pacifistische genootschappen zoals de Algemeene Nederlandsche Vredesbond. Het testament geeft het beeld van een verstokte vrijgezel met kind noch kraai, verzorgd door een oudere huishoudster, in het testament genoemd als erfgename van een van zijn Haagse herenhuizen. Hij liet geen archief na of correspondentie over zijn motieven.
Op deze zoektocht naar spelden in de hooibergen kreeg ik de volle medewerking van wijlen Hans Wateler, kleinzoon van de genoemde neef. Hij liet me de wijdvertakte familiestamboom zien met opeenvolgende generaties Watelers, bijna anonieme "kleine luiden", ambachtslieden en winkeliers.

Hans Wateler bleef lastige vragen stellen: Hoe kon een gewone volksjongen het in die tijd schoppen tot bankdirecteur en miljonair? Was er soms een onbekende weldoener in het spel? Wat deed hij bij de Oranje-Nassau Hypotheekbank? Zelf bewaarde hij een zegelring en een familiewapen met adellijke versierselen, genoemd in het testament – waar kwam dat vandaan?

023419 Mars et Historia 3.indd 23 24-09-18 11:51

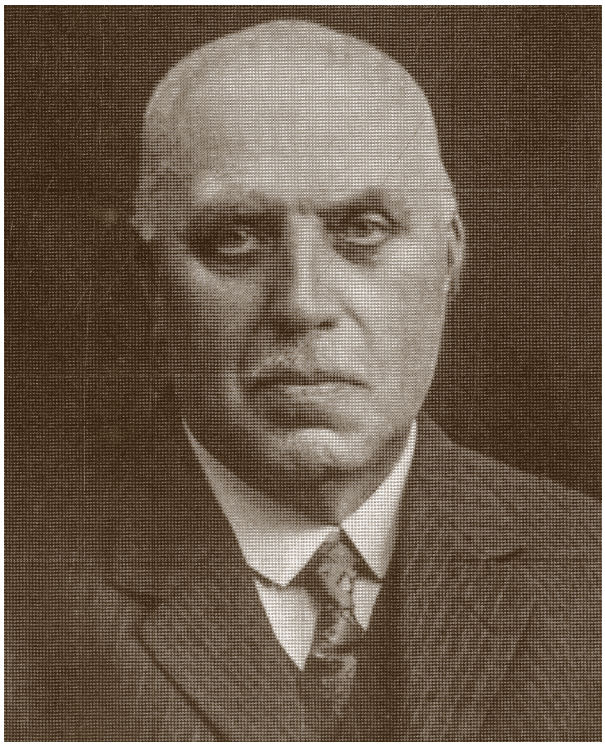

Haagse vredesfilantroop Johan Wateler (1857-1927). Nagelaten portretfoto bij zijn testament, circa 1920. Carnegie Stichting.

En waarom die stilte na zijn dood? Dan was er nog een raadsel: het gezin met twaalf kinderen had in de jaren dertig een forse gift ontvangen van een onbekende weldoener. Deze vragen wezen volgens hem op het Koninklijk Huis. Koning Willem III was berucht om zijn losbandige leefwijze. Was er soms een pijnlijk geheim, een doofpot?

Beschermvrouw Sophie van Oranje-Nassau

In bevolkingsregisters en krantenarchieven kreeg ik een eerste beeld. Johan Wateler werd op 9 september 1857 geboren in een Amsterdamse volkswijk, als zoon van een boekhandelaar en kleinzoon van een straatzanger. Na de dood van zijn vader en het faillissement van de zaak trok hij als elfjarige met moeder Anna Wateler naar Den Haag. Zij staat vermeld als weduwe en naaister, op wisselende adressen in Haagse volksbuurten.
Doorgravend in bankarchieven vond ik nieuwe aanwijzingen. Johan Wateler verhuisde als achttienjarige naar Zeeland, waar hij een baan kreeg als boekhouder van de Vlissingsche Handelsbank en opklom tot filiaalhouder in Middelburg. Maar in 1878 ging de bank failliet en in hetzelfde jaar overleed moeder Anna. Daarna verdween hij uit beeld, om in 1890 weer op te duiken in Den Haag, nu als directeur van een nieuwe bankvereniging, het Zuid-Hollandsch Landbouwcrediet.
De oprichtingsakte toont een onverwachte connectie met het Koninklijk Huis, niet met Willem III maar met zijn zuster prinses Sophie van Oranje-Nassau, de groothertogin van Saksen-Weimar. Zij trad op als eerste vennoot en aandeelhoudster, vertegenwoordigd door haar thesaurier. De tweede vennoot was Johan Wateler, kassier te Den Haag, die behalve eigen kapitaal 23 beleggers inbracht, een bont gezelschap van ondernemers zoals uitgever Martinus Nijhoff, renteniers zoals schout-bij-nacht b.d. J.A. Vandevelde (bevelhebber tijdens de Atjehoorlog) en welgestelde weduwen. Wateler werd benoemd tot eenhoofdig bezoldigd directeur, naast bestuurders die nauw verbonden waren met het hof, zoals E.L. graaf van Limburg-Stirum en jonkheer R.A. Klerck.
De uitstekende biografie *Sophie in Weimar* (2011) door Thera Coppens werpt licht op het ideële doel van de bank. Prinses Sophie was de rijkste vrouw van Europa en, in een tijd dat de financiële wereld een mannenzaak was, een veelzijdig filantroop, maatschappelijk ondernemster en landbouwhervormer. In Weimar was ze onder meer sponsor van Franz Liszt en oprichtster en manager van het *Goethe-Schiller Archiv*, stichteres van ziekenhuizen, verpleegopleidingen en het eerste meisjesgymnasium. Ze kwam regelmatig naar Den Haag voor het beheer van de kroondomeinen.
De oprichting van particuliere landbouwkredietbanken diende de armoedebestrijding op het platteland. Op de Internationale Landbouwconferentie in Den Haag in 1891 presenteerde Watelers vennoot mr. A.J.E.A. Bik het Zuid-Hollandsch Landbouwcrediet als een Nederlandse tussenweg tussen staatsteun, zoals de Franse *Crédit Agricole* en kredietcoöperaties als de Duitse *Raiffeisenbank*. We zouden dit bankinitiatief kunnen vergelijken met microkredieten in de huidige ontwikkelingslanden.

De Oranje-Nassau Hypotheekbank werd in 1892 opgericht in dezelfde geest, voor kredietverschaffing aan kwetsbare stedelijke middengroepen. Het hogere doel was de bevordering van maatschappelijke vrede en de voorkoming van verpaupering en revolutie. Prinses Sophie was beschermvrouw van deze bankencombinatie, gevestigd in het gezamenlijke kantoor aan de Kettingstraat 16. Wateler was haar rechterhand, in zijn dubbelfunctie als directeur van beide banken. Sophie stond erom bekend niet te letten op rangen en standen, maar op talent. De jonge kassier Wateler was duidelijk de juiste man op de juiste plaats.

023419 Mars et Historia 3.indd 24 24-09-18 11:51

Prinses Sophie van Oranje-Nassau. Groothertogin van Sachsen-Weimar-Eisenach (1824-1897).
Wikimedia / Klassik Stiftung Weimar

Nicolaas II van Rusland, 1892.
Wikimedia/Bibliothèque nationale de France.

Russische spoorwegen en de "oorlog van de toekomst"

Bewijzen van Watelers financiële talenten zijn te vinden in de jaarverslagen van beide banken en in honderden bewaarde notariële akten van transacties op zijn naam. Maar, zoals bedrijfshistoricus professor Joost Jonker meedeelde, een hypotheekbankier wordt niet vanzelf miljonair. De akte van Watelers vermogen bij het testament geeft een beeld van Wateler als succesvol vastgoedbelegger en effectenhandelaar: een opvallend evenwichtig pakket van hypothecaire vorderingen, oprichtersaandelen in bouwmaatschappijen en effecten en obligaties in binnen- en buitenland. Hij bleef vanaf 1916 tot zijn dood in 1927 investeren in zijn vredesprijsfonds, tegen de stroom van economische crises en de financiële chaos tijdens de Grote Oorlog (1914-1918) en zijn nasleep. Dit laatste wordt treffend geïllustreerd met een bundel aandelen die hij kennelijk niet op tijd van de hand kon doen, waardeloze "Russische spoorwegen" uit het Tsarenrijk. Deze herinneren aan een sleutelfiguur van de Haagse Vredesconferentie in 1899. De Poolse bankier, spoorwegmagnaat en filantroop Jan Bloch, economisch adviseur van tsaar Nicolaas II. Bloch was ook een vooraanstaand statisticus en auteur van een lijvige meertalige studie over "De toekomst van de oorlog" (1898), die ten grondslag lag aan het befaamde "Ontwapeningsmanifest" van de tsaar. In de zijlijn van de Vredesconferentie presenteerde Bloch zijn conclusies in druk bezochte lezingen in Theater Diligentia, geïllustreerd met de nieuwste beeldtechnieken, over het rampscenario van de toekomstige oorlog tussen industriële grootmachten:

> *'Dit zal een grote loopgravenoorlog worden. De spade zal voor een soldaat even onmisbaar worden als zijn geweer. In plaats van een gevecht van man tegen man, waarin de strijdende partijen hun fysieke en morele superioriteit meten, zal de oorlog een soort patstelling worden. Wat alle regeringen spoedig meer of minder helder zullen inzien is*

023419 Mars et Historia 3.indd 25 24-09-18 11:51

dat, als ze doorgaan de middelen van hun volk te verspillen voor voorbereidingen van een oorlog, die al onmogelijk is geworden zonder zelfmoord, ze enkel de overwinning voorbereiden van de socialistische revolutie.'

Alle delegaties kregen van Bloch een set boeken cadeau om de ontwapeningsbesprekingen kracht bij te zetten. Hoogstwaarschijnlijk bevond Wateler zich onder het publiek in Diligentia. Als aandeelhouder van Blochs "Russische spoorwegen" zal hij zich aangesproken hebben gevoeld door diens prognose van instorting van financiële markten en de last van onbegrensde oorlogskredieten:

'In normale tijden gaan transacties op krediet, wat de geldbehoefte verminderd [sic], maar in oorlogstijd verdwijnt per definitie alle vertrouwen. Zoals wij in detail hebben aangetoond is de koers in 1870, op de beurs van Berlijn, 20% gedaald voor staats- en stedelijke leningen, en 35% voor industriële en spoorwegaandelen. In een toekomstige oorlog kunnen we zo'n sterke instorting van de koersen verwachten, dat de afsluiting van nieuwe staatsleningen om te voorzien in de militaire uitgaven uitermate belastend zal blijken.'

Solidariteit met Hollanders in Roubaix

Het uitbreken van de Grote Oorlog in augustus 1914 maakte diepe indruk op Wateler. Hij ondervond direct de funeste gevolgen van de sluiting van de handelsbeurzen en de wereldwijde kredietcrisis. Deze situatie was op een dieptepunt toen hij zijn testament schreef op 16 november 1916, in de nadagen van de Slag aan de Somme. De ongekende verliezen en torenhoge oorlogskredieten boden een tussenbalans van het door Bloch voorspelde rampscenario.
Deze ervaring van "den afschuwelijken oorlog" verwees niet alleen naar cijfers en krantenberichten. In de Hypotheekbank hoorde Wateler ook berichten uit de eerste hand over het menselijk leed achter de linies, via het "Comité Mr. Bik", een hulplijn voor de zwaar getroffen "Hollandse kolonie" in Roubaix. Dit was een filantropische actie van mr. A.J.E.A. Bik, zijn bestuurssecretaris van het eerste uur. De bankvennoten onderhielden nauwe banden met Noord-Frankrijk, de bakermat van *Crédit Agricole*. De frontberichten riepen een schrijnend beeld op van vernietiging van de moeizaam opgebouwde bedrijven en gezinsinkomens in deze streken.
Wateler voelde zich ook persoonlijk betrokken bij de getroffen Hollanders in Roubaix. Evenals Bik was hij lid van het Algemeen Nederlandsch Verbond. Deze vereniging zette zich in voor culturele banden en solidariteit tussen Nederland, Vlaanderen, Zuid-Afrika en de wereldwijde "Hollandse kolonies". Na de Eerste Wereldoorlog zette Bik zijn filantropie voort als oprichter van de Nederlandse Vereniging Oranje-Nassau en mecenas van het "Mr. Bik Fonds" voor de collectie van Museum Paleis 't Loo. We kunnen ons afvragen waarom Wateler zich niet beperkte tot deze gebruikelijke filantropie van hulp aan oorlogsslachtoffers of een gift voor een goed doel. Waarom stak deze gedegen bankier en belegger op dat moment zijn kapitaal in een toekomstige vredesprijs?

De zwerver en zijn Muze

Het maatschappelijke vredesideaal van prinses Sophie en de voorkennis van Bloch over de Grote Oorlog verklaren niet alles. Het antwoord lijkt te vinden in zijn herontdekte gedichten. Net als Alfred Nobel, "de rijkste bohemien van Europa" (volgens de Franse dichter Victor Hugo) was Johan Wateler ook een verborgen dromer en dichter.
Naast zijn vele bankbalansen publiceerde Wateler een verzorgde literaire bundel, *Proeven van vertolking* in 1895, met een eigen vertaling van een eenakter van de Franse schrijver François Coppée, *Le Passant* (De Zwerver). Dit was het meest persoonlijke en succesvolle stuk van Coppée. We vinden een typering bij zijn biograaf Henri de Mandere, de latere pleitbezorger van de Volkenbond en winnaar van de Wateler Vredesprijs in 1947: 'Een vluchtige fantasie van een dichterlijke geest, waarvan de schoone gedachten het hoofddeel vormen (in) de figuren der beide optredende persoonlijkheden: de schoone, veel bewonderde Sylvia en de jeugdige troubadour Zanetto, sympathiek in zijn bohémien-achtige ridderlijkheid; het is een werk dat vertolkt de smart van den nimmer rustenden menschelijken trekvogel.'
Wateler voegde aan dit stuk een bewerking toe van een gedicht van Alfred de Musset, *La Nuit de Mai* (Meinacht), een eenzame dialoog tussen een dichter en zijn muze. Hij droeg het boekje op aan: 'Mevrouw E. Holtrop-van Gelder, als blijk van waardering voor haar groot talent, als hulde aan hare liefde voor de taal en kunst, en als herinnering aan haar optreden te 's Gravenhage in de rol van Silvia op 7 maart1895.'
Hier dringt de vergelijking zich op met Nobel, die zich voor de Vredesprijs liet inspireren door de pacifistische schrijfster barones Bertha von Suttner. Betty Holtrop-van Gelder was sterspeelster van de Koninklijke Vereeniging Het Nederlandsch Toneel, taalvernieuwster en feministe, strijdster voor politieke, culturele en economische vrouwenrechten aan de zijde van dr. Aletta Jacobs. Wateler hield contact met dit toneelgezelschap, dat zijn Coppée-vertolking opnam in het repertoire. Holtrop-van Gelder schreef zelf vredesgedichten en zat in het Comité van Aanbeveling van het internationale Vrouwencongres in 1915, dat wegen zocht om de Grote Oorlog te beëindigen en duurzaam te voorkomen. Mogelijk inspireerde zij Watelers wens van een prijs voor

023419 Mars et Historia 3.indd 26 24-09-18 11:51

Bertha Sophie Felicitas – Bertha - Barones von Suttner (1843-1914). Oostenrijkse vredesactiviste en schrijfster. Ontving in 1905 als eerste vrouw de Nobelprijs voor de Vrede. Thera Coppens. *Sophie in Weimar. Een prinses van Oranje in Duitsland.* (Amsterdam 2011).

mannen én vrouwen ('den- en diegene') die het vredesideaal vorm geven door 'door woord, daad of voorbeeld, litteratuur, beeldhouw- of schilderkunst.'

Maar het idee van de prijs zelf lijkt te zijn ontleend aan Coppée zelf. Deze stond bekend als de "dichter van het gewone volk", de vertolker van de harde strijd om het bestaan en, tijdens de Frans-Duitse oorlog van 1870-1871, het dagelijkse oorlogsleed. Op 16 november 1893 hield hij een invloedrijke rede voor de Académie Française over de Prix de Vertu, (prijzen voor deugd). Deze onderscheiding voor liefdadigheid was gesticht door de achttiende-eeuwse filantroop baron de Montyon, naast prijzen van de Academie voor wetenschappen en literatuur. Coppée pleitte voor herwaardering van traditionele liefdadigheid naast de moderne filantropie van Carnegie:

> *'De hemel zij dank, er zullen altijd rijken zijn die zichzelf verarmen om de armen te helpen en, een nog troostrijker schouwspel, armen die niets meer te geven hebben dan hun tijd, hun zorg, hun toewijding, hun tederheid en die spontaan geven aan hun noodlijdende broeders en, voor de ogen van iedereen, de deugd laten zien in haar meest prijzenswaardige en aansprekende vorm.'*

Nobel en Wateler waren beiden lezers van Coppée. Ik vermoed dat dit pleidooi Nobel inspireerde om met dit morele doel de literatuurprijs te stichten. Wateler zal zich vooral aangesproken hebben gevoeld door de toekenning van de Montyonprijs van 1893 aan een vrouw van het volk, Marie Danesi die haar weinige spaargeld en al haar tijd en zorg met succes stak in een verpleeghuis voor arme bejaarden. Zulke doeners zouden ook passen in de doelgroep van Watelers kredietbanken, in de geest van prinses Sophie. De eigenlijke "muze" lijkt te vinden in zijn persoonlijke poëzie, een doorlopende lofzang aan Sophie's nicht en beschermeling Wilhelmina.

Ridderdiensten aan H.M. de Koningin

Eerder in 1891 en 1892 publiceerde Wateler twee lofdichten in het *Geïllustreerd Maandschift Elsevier* op de jeugdige Wilhelmina:

> *"Blonde dochter der Oranjes,*
> *Majesteit in 't kinderkleed,*
> *Tot zo'n grote taak geroepen*
> *Tot zo'n kleine pas gereed!*
>
> *(...)*
> *Dit kind te steunen en te sterken,*
> *met ridderplicht en mannenmoed,*
> *zooals een vader 't zijn kind doet,*
> *dat moet op Neêrlandzeeg'nend werken.*
> *Een volk leeft niet van brood alleen,*
> *En zoo voor d'enklen en voor velen*
> *Moet er een glans van 't Schoone spelen*
> *Door 't proza van het leven heen!"*

Deze "ridderplicht" is ook terug te vinden in het nagelaten familiewapen en de zegelring van Wateler, met het embleem van een ridderhelm en een waterburcht. Het wapen staat nergens geregistreerd en is volgens heraldisch onderzoek een modieus samenraapsel van adellijke motieven. Maar Wateler liep niet te koop met een neptitel. Hij bleef een buitenstaander in de hoge Haagse herenkringen van zijn vennoten en zijn sociale leven beperkte zich tot sociëteit "De Sphinx", een cultureel genootschap dat open stond voor mannen van het gewone volk. Zijn embleem drukte een literaire

023419 Mars et Historia 3.indd 27 24-09-18 11:51

Portret van kroonprinses Wilhelmina, 1890-1895.
Rijksmuseum, Amsterdam.

droom uit van ridderschap, *Le cavalier errant*, "De dolende ridder" van Victor Hugo.
In het Koninklijk Huisarchief vond ik een enveloppe met Watelers visitekaartje, geadresseerd aan prinses Juliana voor haar achttiende verjaardag op 30 april 1927. De inhoud lag in een bibliotheekdepot uit Juliana's boekencollectie: een bundeltje jubileumgedichten *Uit het leven van H.M. de Koningin*, door Wateler zelf uitgegeven in één exemplaar bij de drukkerij van zijn bank en met een opdracht "Van den schrijver, met beleefden groet". De gedichtencyclus bezingt Wilhelmina als een standvastige "vredesvorstin" die Nederland behoedde voor de Grote Oorlog en vooral ook voor dreigende revoluties. Het laatste gedicht, een hulde aan Juliana van Stolberg, de stammoeder van het Huis Oranje-Nassau, drukte zijn plichtsbesef uit om tot zijn laatste snik "ridderdiensten te bewijzen".
Wateler schonk het boekje drie maanden voor zijn dood op 22 juli 1927. In de notariële akten treffen we een reeks doktersrekeningen en, in de laatste versie van het testament, een legaat aan het Nederlands Kankerinstituut. Prinses Juliana bewaarde de gedichten in haar boekencollectie en voelde zich kennelijk getroffen door deze persoonlijke betuiging van trouw. Koningin Wilhelmina bewaarde dierbare herinneringen aan haar mentor prinses Sophie. Juliana's neef groothertog Wilhelm Ernst, de kleinzoon van Sophie, was tijdens de Duitse revoluties van 1918 afgezet en onteigend. Het lijkt mij aannemelijk dat zij zelf in de crisisjaren de bovengenoemde gift deed aan de familie Wateler, naar het liefdadige voorbeeld van haar oudtante. Volgens Hans Wateler wist Juliana zich de klachtbrief van zijn grootvader nog te herinneren, bij de uitreikingceremonie van de Wateler Vredesprijs in 1987 aan de Nederlandse Gehandicaptenraad.

Corporate silence en vergeetcultuur

Hoe kan het dat deze gewaardeerde en maatschappelijk bewogen bankier en vredesfilantroop zo grondig is vergeten? Boven noemden we de politieke reden van het kabinet-De Geer in de jaren twintig. Met alle lof voor het nobele vredesideaal, zouden prijstoekenningen aan buitenlanders in strijd zijn met de strikte Nederlandse neutraliteit.
Die angstvalligheid zien we ook bij de vennoten van de Oranje-Nassau Hypotheekbank. De Nederlandse bankensector was kwetsbaar door de nasleep van de Eerste Wereldoorlog, de aanhoudende kredietcrisis gevolgd door de grote depressie in de jaren dertig. Watelers mededirecteur en opvolger mr. W.F. Kleyn leidde in 1927 gevoelige fusiebesprekingen met de Zuider Hypotheekbank. Het feit dat een gezichtsbepalende bankier zijn vermogen, waaronder zijn bankaandelen, bestemde voor een vaag vredesideaal zou zeker niet passen in het solide imago van de nieuwe bankencombinatie. Het genoemde gedenkboekje van Kleyn in 1931 over het bankgebouw was in dit opzicht een schoolvoorbeeld van *corporate silence*.
Tijdens de Tweede Wereldoorlog verdween ook de herinnering aan de Oranje-Nassau Hypotheekbank als zelfstandig bedrijf. De Duitse bezetter wiste in 1941 deze en andere verwijzingen naar het Koninklijk Huis grondig uit. Het kapitaal werd overgeheveld naar de Zuider Hypotheekbank, die na een reeks fusies opging in de huidige ING WestlandUtrecht Bank. In het bedrijfsarchief is geen spoor meer te vinden van de vroegere directeur Wateler en beschermvrouw prinses Sophie.
Een actuele reden lijkt te vinden in de Nederlandse herinneringscultuur. Hierin is niet of nauwelijks plaats is voor herdenking van het Haagse vredeswerk en van de Eerste Wereldoorlog en zijn nasleep. Het Vredespaleis is de herinneringsplaats bij uitstek van deze periode, van de opening in 1913 tot de heropening in 1921. Een belangrijke les uit beide wereldoorlogen is het Internationaal Gerechtshof, het juridische anker van de Verenigde Naties. De vredesfilantropie van Carnegie en Nobel tot Wateler droeg direct bij aan de groei van de internationale rechtsorde. De Grote Gerechtszaal is daarom een passende plaats voor de uitreikingceremonie van de Carnegie Wateler Vredesprijs.

023419 Mars et Historia 3.indd 28 24-09-18 11:51

Vredeskrediet uit de Grote Oorlog

In dit opzicht kan de uitreiking van de Carnegie Wateler Vredesprijs van 2018 een eyeopener zijn. Vranckx is lid van het Vlaamse Beschermcomité 100 jaar Groote Oorlog 2014-2018. Als journalist verslaggever en fotograaf verbindt hij herdenking van de verschrikkingen van toen en solidariteit met de oorlogsslachtoffers van nu. Het levensverhaal van Wateler laat zien dat deze Vredesprijs zich allereerst onderscheidt van de Nobelprijs voor de Vrede door de ervaring van de oorlogsverschrikkingen, op 16 november 1916, de slotdagen van het Somme-offensief. Niet alleen inzicht in de funeste stapeling van oorlogskredieten, maar ook compassie met het oorlogsleed van gewone mensen achter de frontlinies, de getroffen Nederlanders in Roubaix.
Het antwoord van de bankier Wateler was een krediet zoals hij dat tientallen jaren verschafte aan kwetsbare middengroepen, in de geest van prinses Sophie van Oranje-Nassau. Anno 1916 wenste hij een langlopend "vredeskrediet" voor mannen en vrouwen die concreet vormgaven aan vrede of wegen zochten om oorlog duurzaam te voorkomen. Dit ideaal was ronduit conservatief, geïnspireerd door trouw aan het Koninklijk Huis, maar ook politiek naïef. Niet alleen het kabinet-De Geer, de hele Tweede Kamer was tegen een Nederlandse Vredesprijs.
De reeks laureaten van de Wateler Vredesprijs sinds 1931 telt veel diplomaten en internationale organisaties. Het levensverhaal van Johan Wateler laat zien dat de toekenning in 1985 aan Unifil nauwer aansluit op de bedoeling van het testament. Op de uitreikingceremonie in het Vredespaleis op 30 januari 1986 aan Unifil noemde baron van der Lynden drie overwegingen:

1. De uitzending droeg bij aan het in Nederland breed gedragen beginsel van het voorkomen van oorlog door de Verenigde Naties.
2. Het meer dan 8.000 man sterke detachement bestond merendeels uit dienstplichtige vrijwilligers. Tijdens de vredesmissie vielen negen doden en meer dan twintig gewonden (zie kader).
3. Unifil heeft op voortreffelijke wijze zijn taak vervuld om samen met detachementen van zeven andere landen bij te dragen aan de vrede in Zuid-Libanon.

Anno 2018 heeft de Carnegie Wateler Vredesprijs een verhaal en een gezicht gekregen, of zelfs twee gezichten; van Johan Wateler en zijn beschermvrouw prinses Sophie. De Unifil-vereniging heeft destijds na ruim 25 jaar gedaan gekregen dat de veteranen een passend draaginsigne kregen voor de Nobelprijs. De toekenning aan Vranckx is een goed moment om een even herkenbaar en aansprekend aandenken te ontwerpen voor Watelers "vredeskrediet uit de Grote Oorlog".

M. van Harten, *De Carnegie Wateler Vredesprijs. Het testament van de Haagse bankier en vredesfilantroop Johan Gerard Daniel Wateler, 16 november 1916 Den Haag* (Den Haag 2016). Voor de genoemde namen en citaten verwijzen we kortheidshalve naar dit boek.

Dit artikel is opgedragen aan de nagedachtenis van de heer Hans Wateler, oud-achterneef van de prijsstichter Johan Gerard Daniël Wateler en beheerder van het familiearchief, uit dank voor zijn betrokkenheid, gastvrijheid en prikkelende vragen.

Libanon, 1979. Luitenant-kolonel E.H. Lensink, 3e van links, in gesprek.
NIMH

'Ik vind het veel mooier en dieper van inhoud om hier commandant te zijn dan in Nederland. In Nederland ben je altijd bezig je op een oorlog voor te bereiden, eindeloos te oefenen. Hier in Libanon ervaar ik pas voor het eerst in mijn militaire loopbaan de waarde van het onderdeel onder mijn commando. Het is een geweldige voldoening dat je door je militaire optreden Zuid-Libanon een zekere rust kunt geven.'

Overste Bert Lensink, *Nieuwsblad van het Noorden*, 14 november 1979.

Overledenen tijdens de vredesmissie in Libanon:
Korporaal S. Boonstra (4 mei 1979)
Soldaat K. van Rijn (21 oktober 1979)
Sergeant P.W. de Koning (9 november 1979)
Sergeant G.A.C. Nieuwenhuis (6 september 1980)
Korporaal G.J. van Barneveld (4 december 1980)
Soldaat R.B. de Wolf (14 april 1983)
Sergeant T.A.B.F. Seebregts (6 juni 1983)
Majoor J.A. Schut (12 augustus 1983)
Soldaat J.H. Hoiting (5 oktober 1983)

Website Unifil-vereniging www.unifilvereniging.nl

023419 Mars et Historia 3.indd 29 24-09-18 11:51

De Nederlandse militaire luchtvaart in de crisisjaren

Het reilen en zeilen van de LVA en de MLD in Nederland begin jaren 1930

Dr. Dirk Starink

Het aan het eind van de Eerste Wereldoorlog door Fokker uitgebrachte C.I-verkenningsvliegtuig vervulde in de jaren 1930 zowel bij de LVA als bij de MLD een belangrijke rol als overgangslesvliegtuig. Ook de maandvliegers van de LVA onderhielden op dit toestel hun vliegvaardigheid.
Foto Dirk Starink.

In een eerder artikel in *Mars et Historia* is verhaald hoe in de jaren 1920 verschillende pogingen om de Luchtvaartafdeeling (LVA) van de landmacht en de Marineluchtvaartdienst (MLD) in Nederland samen te voegen mislukten. Het was minister J.M.J.H. Lambooy die in 1928 de departementen van Marine en Oorlog samenbracht in één ministerie van Defensie in de hoop ook de afzonderlijke vliegdiensten van leger en marine in Nederland te kunnen fuseren. In 1926 had Lambooy bepaald dat de oorlogstaak van de MLD in Nederland was vervallen en kreeg de commissie-Woltman opdracht over samenvoeging van de vliegdiensten te adviseren. Opheffing van de MLD hier te lande en overheveling van de opleidingstaken naar de LVA en naar de MLD in Nederlands-Indië stuitte evenwel op grote bezwaren van de marineleiding. Van een minder vergaande sa-

023419 Mars et Historia 3.indd 30 24-09-18 11:51

menwerking, waarover de commissie-Woltman in een vervolgopdracht adviseerde, distantieerde zich vervolgens de chef van de generale staf.[1] Lambooy's opvolger als minister van Defensie, dr. L.N. Deckers, gaf onder druk van de zware bezuiniging in verband met de economische crisis in 1930 opnieuw een commissie opdracht om naar samenwerkingsmogelijkheden te zoeken.
Deze commissie bestond uit de chef van de marinestaf (J.C. Jager), de chef van de generale staf (H.A. Seyffardt), de commandant van het vliegkamp De Kooy tevens vakoudste MLD (J.P. Remijnse) en de commandant van de LVA (J.J. van Santen). De commissie onderzocht in het bijzonder of het mogelijk was de eerste vliegopleiding op landvliegtuigen van beide diensten op één vliegveld te concentreren en of er betere samenwerking bij de aanschaf van vliegtuigen kon worden gevonden. De commissie bracht in april 1931 verslag uit zonder veel verdere samenwerking te kunnen aanbevelen. Dit was voor minister Deckers aanleiding aan de Tweede Kamer kortweg mee te delen dat het onderzoek van deze commissie '... tot zijn leedwezen geen grondslag tot samenvoeging der diensten of tot aanzienlijke vermeerdering der samenwerking' bood.[2]
Het vrij uitvoerige rapport van deze commissie[3] biedt echter een aardig inzicht in het reilen en zeilen van de LVA en de MLD in Nederland in het begin van de jaren 1930 in een periode dat de overheid de broekriem nog verder moest aanhalen. Aan de orde komen taak en organisatie, de opleiding van vliegers en waarnemers, alsmede het gebruik en de aanschaf van vliegend materieel. De MLD in Nederlands-Indië komt slechts ter sprake in verband met de instandhouding vanuit Nederland.

LVA-commandant J.J. van Santen maakte in 1931 deel uit van de door minister Deckers ingestelde commissie van onderzoek naar beperkte samenwerking tussen de vliegdiensten van leger en marine. Nederlands Instituut voor Militaire Historie
NIMH

Taak en organisatie van de LVA

De LVA was anno 1931 een bescheiden hulpwapen van de landmacht en had als belangrijkste taak de ondersteuning van het veldleger dat in de neutraliteitshandhaving de hoofdrol vervulde.[4] Daarnaast leverde het een bijdrage aan de luchtverdedigingsorganisatie, waarvan de chef van de generale staf met de voorbereiding was belast.[5] Net als alle andere onderdelen van de landmacht was de LVA een schoolorganisatie die met een kleine beroepskern voortdurend reserve- en dienstplichtig personeel opleidde en waaruit eerst bij mobili-

[1] D. Starink, 'De samenvoeging van de departementen van Marine en Oorlog en de vergeefse fusiepogingen van de vliegdiensten van leger en vloot in het Interbellum', *Mars et Historia* 47 (2013) (3) 34-36. Zie ook: H. Ferwerda, 'Beschouwingen over den Marine-luchtvaartdienst', *Marineblad* (48 (1933) 415-417 en A.J. van der Hout, *Een eigen vliegdienst voor de marine? Een langdurige politieke discussie* (Masterscriptie Leiden 2013), te vinden in de rubriek Recent onderzoek op www.marsethistoria.nl.

[2] Handelingen Tweede Kamer, 1931-1932, bijlage, 2 VIII nr. 19: Memorie van Antwoord op het voorlopig verslag van de Tweede Kamer over de defensiebegroting 1932.

[3] Nationaal Archief, Den Haag, Generale Staf (Algemeen Hoofdkwartier), 1914-1940, nummer toegang 2.13.70, inventarisnummer 1491: Rapportage van de commissie van onderzoek naar beperkte samenwerking tussen de vliegdiensten van leger en marine van april 1931, nr. 37 Lvd. Tenzij uit voetnoten anders blijkt, is dit rapport de bron, waarnaar niet verder zal worden verwezen.

[4] D. Starink, *De jonge jaren van de luchtmacht. Het luchtwapen in het Nederlandse leger 1913-1939* (Amsterdam 2013) 290. Zie ook A. Tjallema, *Mayday: Operationele kwaliteit. Onderzoek naar de operationele kwaliteit van de Luchtvaartafdeeling in dienst van het Veldleger 1920-1935* (Masterscriptie Amsterdam 2015), te vinden in de rubriek Recent onderzoek op www.marsethistoria.nl.

[5] Erwin van Loo, Sven Maaskant, Dirk Starink en Quirijn van de Vegt, *Verenigd op de grond, daadkrachtig in de lucht. Een eeuw grondgebonden luchtverdediging 1917-2017* (Amsterdam 2017) 49-50.

023419 Mars et Historia 3.indd 31 24-09-18 11:51

satie operationele eenheden werden gevormd. De commissie omschreef de vredestaak van de LVA als volgt:

- opleiding van vliegers voor het militair brevet en voor verdere vorming tot oorlogsvlieger; voorts opleiding van waarnemers;
- verdere vorming en onderhouden der vliegbekwaamheden der hunne opleiding beëindigd hebbende vliegers, zoowel die in vast verband als de maandvliegers;
- oefeningen in samenwerking met de artillerie bij de schietoefeningen te Oldebroek en met troepen bij oefeningen van het veldleger;
- oefeningen in samenwerking met de organen der luchtverdediging;
- proefnemingen;
- meteorologische dienst.

In het geval dat de regering tot mobilisatie van de Nederlandse strijdkrachten zou besluiten, moest de LVA de volgende oorlogsorganisatie kunnen uitbrengen:
De vier jachtvliegtuigafdeelingen (JAVA'n) waren bestemd voor de luchtverdedigingskringen; de commissie maakte in haar rapport echter melding van de wenselijkheid de sterkte van de JAVA'n op te voeren van tien naar vijftien jachtvliegtuigen.[6] De zelfstandige vliegtuigafdeeling had de strategische verkenning voor het opperbevel tot taak, terwijl de vijf vliegtuiggroepen tactische verkenningen en artilleriewaarneming voor de vier divisies en de lichte brigade leverden. De Bombardeervliegtuigafdeeling (BOMVA) ten slotte kon over grotere afstand in opdracht van het opperbevel luchtaanvallen uitvoeren. Aan vliegend materieel vereiste de bestaande oorlogsorganisatie 168 organiek ingedeelde vliegtuigen plus twee derde reserve, dus totaal 280 vliegtuigen.

Op 1 januari 1931 beschikte de LVA over in totaal 184 vliegtuigen, waarvan 40 alleen geschikt voor de vliegopleiding. Wat de bombardeervliegtuigen betreft, rekende de LVA op vordering van de passagiersvliegtuigen van de KLM die betrekkelijk eenvoudig tot bommenwerpers waren om te bouwen.[7] De organieke sterkte was dus ontoereikend, laat staan dat er reservevliegtuigen beschikbaar waren. Ten aanzien van de vliegersterkte was het tekort nog groter. Van de benodigde 225 vliegers beschikte de LVA anno 1931 slechts over 116 vliegers; voor aanvulling en opvang van het verloop beschikte de LVA over een capaciteit om jaarlijks 24 nieuwe vliegers op te leiden. Om het grote tekort terug te dringen drong de commissie vergeefs bij de minister aan op uitbreiding van de jaarlijkse instroom. De vredesorganisatie was met ingang van 1 februari 1930 door Van Santen zodanig aangepast dat deze beter aansloot op de oorlogsformatie. Hij had op Soesterberg de volgende vredesverbanden onder leiding van ervaren vliegers geformeerd als kernen voor de te mobiliseren oorlogseenheden:

- de Jachtvliegtuigafdeeling onder kapitein H. van Weerden Poelman;
- de Zelfstandige Verkenningsvliegtuigafdeeling onder kapitein A.K. Steup;
- de Ie Vliegtuiggroep onder kapitein G.P. van Hecking Colenbrander;
- de IIe Vliegtuiggroep onder kapitein F. Raland;
- de Bombardeervliegtuigafdeeling (mobilisabel) onder luitenant I.A. Aler;
- de Proefvliegtuigafdeeling onder luitenant W.H. Wijnkamp.

Onderdeelen	Aantal	Benoodigde vliegers
Jachtvliegtuigafdeelingen (à 10 vliegtuigen)	4	40
Zelfstandige vliegtuigafdeeling (à 12 vliegtuigen)	1	12
Vliegtuiggroepen (à 20 vliegtuigen)	5	105
Bombardeervliegtuigafdeelingen (à 8 vliegtuigen)	2	16
Vliegschool	1	7
Waarnemersschool	1	6
Staf luchtstrijdkrachten	1	1
Totaal		187 vliegers
20% reserve		38 vliegers
Totaal generaal		225 vliegers

[6] Minister Deckers nam deze suggestie in zoverre over dat hij in 1933 aangaf dat de LVA bij mobilisatie drie JAVA'n à 15 jachtvliegtuigen moest kunnen uitbrengen, zie: NL-HANA, Generale Staf Landmacht, 1914-1940, 2.13.70, inv. nr. 1331: Minister van Defensie aan Chef Generale Staf van 18 oktober 1933, Geheim Litt. R.154.

[7] Starink, *Jonge jaren*, 358.

023419 Mars et Historia 3.indd 32 24-09-18 11:51

- het Depot onder kapitein F.A. van Heijst (tevens vlieger in algemene dienst);[8]
- de Vliegschool onder kapitein W.C.J. Versteegh.[9]

Deze organisatie vergde een vaste kern van 54 vliegers, waarvan zes instructeurs van de Vliegschool en één instructeur voor de jachtvliegeropleiding. De overige vliegers hadden een reserveverband (maandvliegers) of waren gedetacheerd bij de KLM. De vaste kern en twee in opleiding zijnde vliegerklassen zorgden er dus voor dat geregeld rond de 100 (leerling)vliegers op Soesterberg aanwezig waren.

De vliegopleiding bij de LVA

Per jaar mochten dus 24 leerling-vliegers tot de LVA toetreden; ze kwamen op in twee lichtingen van twaalf man sterk op respectievelijk 1 mei en 15 augustus. De totale opleidingsduur was twee jaar, waarvan de eerste drie à vier maanden werd opgeleid voor het zogeheten FAI-brevet[10] en vervolgens zes à negen maanden voor het militaire brevet, waarvan de eisen door de generale staf waren vastgesteld. Na uitreiking van het militair vliegbrevet kregen de vliegers gedurende het tweede jaar van hun opleiding de verdere vorming tot oorlogsvlieger bij een van de hiervoor genoemde vredesverbanden. De jachtvliegers kregen daarbij oefeningen in luchtgevecht en acrobatiek, de anderen vlogen voornamelijk als verkenningsvlieger voor de opleiding en oefening van waarnemers. Allen moesten ook oefenen in nacht- en formatievliegen, schieten en bommenwerpen. Na deze tweejarige opleiding konden enkele vliegers overgaan naar de vaste vliegerkern; de overigen kregen vervolgens een vijfjarige verbintenis als maandvlieger. Deze reservevliegers moesten per maand gedurende minimaal zes vlieguren hun vliegvaardigheid behouden. Zij konden daarvoor niet alleen op Soesterberg terecht; ook op de vliegvelden Gilze-Rijen, Waalhaven, De Kooy en Schiphol waren voor dat doel enkele Fokker C.I-verkenners gestationeerd. Van het voor 1932 begrote totale aantal van 19.000 vlieguren was 25 procent benodigd voor de vliegopleiding, 34 procent voor het onderhouden van de vliegvaardigheid van reservevliegers, 12 procent voor oefening van de JAVA en 29 procent voor oefening van de vliegtuiggroepen.

Formatievliegen, zoals hier door vijf Fokker C.Vd-tweepersoonsjagers, vormde een onderdeel van de voortgezette vorming tot oorlogsvlieger bij de LVA.
NIMH.

Het vliegtuiggebruik bij de LVA

De Vliegschool te Soesterberg bezigde voor de opleiding tot het FAI-brevet het Fokker S.IV-lesvliegtuig met een 130 pk Mongoose-stermotor. De nog aanwezige Fokker S.II-vliegtuigen met verouderde motoren en zitplaatsen naast elkaar waren minder geschikt en werden slechts in uiterste noodzaak gebruikt. De voortgezette opleiding voor het militair brevet geschiedde op de vliegtuigen die ook bij de vredesverbanden in gebruik waren. De leerlingen moesten achtereenvolgens kennismaken met de tweepersoons Fokker C.I (185 pk BMW of 200 pk Lynx), de Fokker C.IV (420 pk Liberty), de Fokker C.VI (350 pk Hispano Suiza) en de Fokker C.Vd (450 pk Hispano Suiza), namelijk telkens enkele lessen met een instructeur en vervolgens solovluchten. Voor de eigen oefening van de instructeurs en het afleggen van brevetproeven waren er dan nog de eenpersoons jachtvliegtuigen Fokker D.VII (185 pk BMW) en nieuwste Fokker D.XVI (460 pk Jaguar). Voor het dagelijks gebruik beschikte de Vliegschool gemiddeld over 17 S.IV, 9 C.I, 2 C.IV, 3 C.V, 3 C.VI, 2 D.VII en 1 D.XVI, in totaal dus 37 toestellen.

Voor de oefening van de vredesverbanden voor hun oorlogstaak waren ten minste 72 oorlogsvliegtuigen in dagelijks bedrijf nodig, te weten voor elk der beide vliegtuiggroepen 17, voor de jachtgroep 14, voor de proefafdeling 12, voor de stafafdeling annex depot 2 en voor de oefening van reservevliegers op andere vliegvelden 10 stuks. Van de in 1931 aanwezige 184 vliegtuigen waren er dus in het vredesbedrijf ongeveer 100 nodig. De overige vliegtuigen waren opgeslagen in het depot of ondergingen periodiek onderhoud of revisie bij de Technische Dienst. Over de wijze waarop daarmee werd omgegaan, legt het rapport uit '... dat het geen voordeel biedt het aantal, dat voor vredesgebruik niet noodig is,

[8] Van Heijst was de oudst gebrevetteerde vlieger en trad ook op als waarnemend commandant en testvlieger.

[9] Starink, *Jonge jaren*, 179.

[10] Dit internationaal erkende brevet van de *Fédération Aéronautique* Internationale betekende zowel voor militaire als civiele vliegers als de afronding van de elementaire vliegopleiding.

023419 Mars et Historia 3.indd 33 24-09-18 11:51

Twee leerling-vliegers luisteren op Soesterberg voor een Fokker S.IV-lesvliegtuig aandachtig naar hun instructeur, adjudant-onderofficier P.J. van der Griend.
NIMH.

Het modernste LVA-vliegtuig was in 1931 de Fokker D. XVI-eenpersoonsjager, hier met de bekende jachtvlieger jhr. G. Sandberg in de toen gangbare vliegkleding.
NIMH.

voortdurend opgelegd te houden zonder ze in de vaart te brengen; in dit geval toch is na eenige jaren revisie noodig. Een juister gebruik is daarom ten behoeve van het gebruik in vredestijd alle vliegtuigen regelmatig te doen rouleeren. Een gereviseerd vliegtuig wordt dus gedemonteerd bewaard, totdat het voor gebruik aan de beurt komt. Het wordt dan regelmatig gevlogen, totdat het aantal uren is bereikt, dat een revisie noodzakelijk maakt, en zoo vervolgens.'

Taak en organisatie van de MLD in Nederland

Anders dan de LVA had de MLD in Nederland geen oorlogstaak met watervliegtuigen te vervullen, die lag volledig in Nederlands-Indië. Daar beschikte de MLD over vliegboten en drijvervliegtuigen voor zeeverkenningen en torpedo- en bomaanvallen tegen een vijandelijke invasievloot. Deze luchtvloot was hoofdzakelijk gebaseerd op het marinevliegkamp Morokrembangan bij Soerabaja en stond onder bevel van de commandant H. Ferwerda. Deze constructie betekende dat de MLD in Nederland in vredestijd het luchtvarend personeel voor Indië moest opleiden en gerepatrieerde vliegers hun vliegvaardigheid laten onderhouden. Volgens het Algemeen Memorandum Marinestaf was de oorlogstaak van de MLD beperkt tot '... het uitbrengen van die landvliegtuigen, welke voor opleidingsdoeleinden aanwezig zijn doch voor oorlogsgebruik nog goede diensten kunnen bewijzen.' Het ging daarbij om twee groepen van vijf Fokker D.VII-jachtvliegtuigen voor de luchtverdediging van de marinesteunpunten Den Helder en Vlissingen-Veere, alsmede een vijftiental Fokker C. VE-bommenvliegtuigen die ter beschikking van de opperbevelhebber kwamen. De voor opleiding gebruikte watervliegtuigen moesten bij mobilisatie worden opgeborgen te De Mok '... in afwachting eener nadere bestemming afhankelijk van de omstandigheden. De zeevliegkampen worden eerst volledig bezet, indien het zich laat aanzien na algemeene mobilisatie, dat op een langdurigen toestand van oorlogsgevaar moet worden gerekend.' Anno 1931 gingen de plannen over een operationele luchtvloot voor de MLD-taak in Nederlands-Indië uit naar een sterkte van 60 Dornier Wal-vliegboten, 12 Fokker T.IV-bommenwerpers en 12 kleinere Fokker C.VIIW-verkenningsvliegtuigen. In vredestijd waren hiervan 48 vliegtuigen (waarvan 30 vliegboten) in bedrijf, bovendien waren 4 kleine verkenners ingescheept op de kruisers; de rest vormde de materieelreserve. Voor dit totaal van 52 actieve vliegtuigen was in november 1929 een vliegersterkte vastgesteld van 61 vliegers (55 vliegers plus 10 procent reserve). De commissie hield het niet voor mogelijk dat '... voor die luchtvloot met 55 vliegers zal kunnen worden volstaan waar de Dornier-vliegbooten, die voor lange afstandsverkenningen bestemd zijn, feitelijk over twee vliegers moeten kunnen beschikken. Bovendien zal op de vlieg-

023419 Mars et Historia 3.indd 34 24-09-18 11:51

kampen toch ook eenig vliegpersoneel moeten blijven. Verder is slechts gerekend op 10% reserve, terwijl de L.V.A. in Nederland, waar de omstandigheden op verschillend gebied zooveel gunstiger zijn, reeds een reserve van 20% noodig acht.'

De vliegopleiding bij de MLD

Rekening houdend met een verblijf van vier jaar in Nederlands-Indië en mogelijke uitval tijdens de opleiding, nam de MLD jaarlijks zeventien leerling-vliegers aan om de door de commissie als ontoereikend geoordeelde sterkte van 61 vliegers in stand te houden. Met ingang van 1931 zou het jaarlijks in opleiding te nemen aantal vliegers evenwel licht stijgen. Anders dan bij de LVA leidde de marine de officieren in twee jaar tijd op voor zowel het vlieg- als het waarnemersbrevet; de onderofficieren kregen gedurende anderhalf jaar alleen een opleiding voor het vliegbrevet. De eerste vliegopleiding voor het FAI-brevet vond op landvliegtuigen plaats op De Kooy en kwam grotendeels overeen met de LVA-opleiding te Soesterberg. Toch benadrukte de commissie een belangrijk verschil: 'Immers aan vliegers, welke later bekwaamd moeten worden op zeevliegtuigen, welke bovendien van een veel grooter en zwaarder type zijn dan de landvliegtuigen der L.V.A., worden geheel andere eischen gesteld en vooral moet er van meet af aan rekening mede worden gehouden, dat zeevliegers moeten worden gevormd.' De voortgezette opleiding vond in eerste instantie eveneens op landvliegtuigen op De Kooy plaats, maar de laatste negen maanden op watervliegtuigen op het watervliegkamp De Mok op Texel. In de wintermaanden, van 1 november tot 15 maart, was De Mok echter gesloten, zodat de opleiding werd onderbroken. De officieren volgden dan theoretische lessen op het Koninklijk Instituut der Marine (KIM), terwijl de onderofficieren bij de Techni-

Gezicht op de *flightline* van het marinevliegkamp De Kooy met de verschillende typen Fokker-landvliegtuigen van de MLD.
NIMH.

De operationele taak van de MLD in Nederlands-Indië bestond voornamelijk uit zeeverkenningen boven de uitgebreide wateren van de archipel. Van de hiervoor gebruikte Dornier Wal-vliegboten waren er enkele, zoals het hier afgebeelde toestel, op het marinevliegkamp De Mok voor opleiding.
NIMH.

023419 Mars et Historia 3.indd 35 24-09-18 11:51

sche Dienst op De Kooy een opleiding tot hulp-mécano kregen. Ook wanneer De Mok open was bestond daar slechts een opleidingscapaciteit van tien leerlingen tegelijkertijd, zodat het tussen De Mok en De Kooy schipperen was. Door de tweejarige opleiding verbleven dus permanent twee keer zeventien leerlingen op De Kooy en De Mok. Omdat het vervolgens nog geruime tijd kon duren voor de gebrevetteerde vliegers naar Nederlands-Indië vertrokken, bleven ook zij nog zolang in Nederland oefenen.
Naast de opleidingen verschafte de MLD in Nederland in 1931 ook gelegenheid aan gemiddeld 21 gerepatrieerde en andere afgeoefende vliegers (waaronder ook de vlieginstructeurs) om hun vliegvaardigheid te behouden. Door minder lange verbintenissen en terugkeer van onderofficieren naar hun oorspronkelijke korps, zou dit aantal vliegers in de toekomst niet meer dan 12 mogen bedragen. Niettemin verbleven dus geregeld tussen 60 en 70 (leerling-)vliegers op de vliegkampen van de MLD in Nederland.

Een tot bommenvliegtuig omgebouwde Fokker C.Ve van de MLD met zichtbare bomrekken aan de ondervleugel. NIMH.

Het vliegtuiggebruik bij de MLD in Nederland

Voor de op De Kooy op te leiden leerling-vliegers beschikte de MLD over de volgende landvliegtuigen: 18 Fokker S.III (120 pk Mercedes), 12 Fokker C.I (185 pk BMW) en 4 Fokker D.VII (220 pk BMW), in totaal dus 34 vliegtuigen, waarvan er dagelijks 21 bedrijfsklaar nodig waren. Behalve voor de opleidingstaak waren dagelijks op De Kooy 7 Fokker D.VII en 10 Fokker C.Ve (450 pk Hispano Suiza) vliegtuigen in bedrijf voor verschillende andere taken, zoals meteorologische hoogtevluchten, beproeving van torpedolanceer- en telegrafieapparatuur, het vliegen met nevelverwekker voor oefeningen van de varende vloot en het beoefenen van *aerobatics* door de vlieginstructeurs.[11]
De totstandkoming van de rol van de Fokker C.V- vliegtuigen bij de MLD is een bijzonder verhaal. Een eerste serie van zes C.Vc-verkenningsvliegtuigen met drijvers was eind 1924 bij Fokker besteld om als zeeverkenner te dienen voor de kustverdediging en samenwerking met de vloot. De vliegproeven op het water in 1925, begin 1926 verliepen echter teleurstellend door een te lichte drijverconstructie en problemen met de motoren, waardoor de toestellen uiteindelijk met een wielonderstel werden afgeleverd. Toen minister Lambooy in 1926 de oorlogstaak van de zeeverkenners afschafte, was er inmiddels een tweede serie van twaalf toestellen bij Fokker in bestelling, ditmaal van het type C.Ve met modernere vleugels, die in 1927 ook als landvliegtuigen op De Kooy werden afgeleverd. Eind 1926 bestelde de marine bij Fokker uit beschikbare begrotingsgelden nogmaals zes C.Ve-landvliegtuigen in ongeassembleerde vorm en zonder motoren; deze werden op Schiphol als "materieelreserve" opgeslagen. De landmacht wees een aanbod om deze toestellen over te nemen van de hand omdat er geen motoren bijgeleverd konden worden.[12] In verband met het wegvallen van de zeeverkenningstaak maakte de MLD de Fokker C.V-vliegtuigen geschikt als lichte bommenwerpers, waarmee bij mobilisatie vijf groepen van drie vliegtuigen geformeerd konden worden voor het opperbevel. Samen met de twee te mobiliseren groepen van vijf Fokker D.VII-jagers vormde de Bommen-Jachtafdeeling op De Kooy hiervoor de vredeskern. De in zekere zin "overbodige" maar zeer bruikbare C.V-vliegtuigen leenden zich voor velerlei vredesgebruik, als beproevingen, vlagvertoon, oefeningen in nachtvliegen en de schietopleiding van waarnemers en luchtschutters.[13]
Wat de watervliegtuigen op De Mok betreft was alleen de opleidingstaak van belang. Daarvoor beschikte de MLD over twee vliegtuigtypen op drijvers: de lichte, tweepersoons Fokker C.VIIW (280 pk Lorraine Mizar) en de zwaardere, driepersoons Fokker C.VIIIW (450 pk Lorraine Dietrich). Berekend was dat voor de opleiding van zeevliegers/waarnemers tweeëntwintig C.VIIW- en zes C.VIIIW-toestellen nodig waren. Deze laatste dienden ook voor oefeningen met de vloot. Van een eerste serie van twaalf in 1929 bestelde C.VIIW's waren er ultimo 1930

[11] NL-HaNA, Generale Staf Landmacht, 1914-1940, 2.13.70, inv. nr. 1491: Chef Marinestaf aan Chef Generale Staf van 22 december 1930, nr. 54/7/83 Geheim.
[12] Ibidem.
[13] N. Geldhof, 'De Fokker C.V in marinegrijs', *Maandblad Luchtvaart* (1993) (12) 463-471.

023419 Mars et Historia 3.indd 36 24-09-18 11:51

vijf geleverd en arriveerden er nog zeven in de loop van 1931. Een aanvullende serie van zes van deze toestellen zou in 1932 volgen. Zolang er nog onvoldoende C.VIIW's waren, gebruikte men op De Mok nog een vijftiental uit 1920 stammende Van Berkel WA-drijvervliegtuigen.

Alleen opleidingstaak voor watervliegtuigen?

Met name de zes in 1930 geleverde C.VIIIW-vliegtuigen, hoewel alleen voor opleiding aangeschaft, waren naar het oordeel van de Commissie '... door hunne inrichting alleszins geschikt [...] om in tijden van oorlogsgevaar goede diensten te kunnen verrichten.' De commissie vervolgde: 'De ervaring uit den laatsten grooten oorlog heeft wel geleerd, dat men al het marine-materieel voor defensiedoeleinden benut en zelfs niet gevechtswaardig materieel voor dat doel requireert. Het doet daarom vreemd aan, dat bij mobilisatie het zeer goede en bruikbare watervliegtuigmaterieel wordt opgelegd en buiten dienst gesteld om alléén weer in dienst gesteld te worden wanneer het te voorzien is, dat de mobilisatie van langen duur zal zijn.' De commissie – met name de marineleden – gaf de minister in overweging de vraag te beantwoorden '... of het, zoolang moderne watervliegtuigen hier te lande zullen noodig zijn voor de opleiding van het personeel van den M.L.D. in Indië, niet aangewezen is die watervliegtuigen, ook in geval van mobilisatie te benutten waarvoor naar het oordeel der Commissie aan die watervliegtuigen in de allereerste plaats de verkenningstaak boven zee ware op te dragen en die taak eerst dan bij de L.V.A. over te brengen, wanneer de watervliegtuigen ook uit de vredesorganisatie der Marine zullen gaan verdwijnen.'
Minister Deckers gaf op dit punt aanvankelijk geen krimp, maar hij liet in 1933 een 'proeve eener organisatie der Nederlandsche luchtstrijdkrachten (zoowel voor de zeemacht als voor de landmacht)' door zijn ministerie uitwerken. Daarin werd over de watervliegtuigen opgemerkt: 'Tot nu toe waren de beschikbare watervliegtuigen uitsluitend bestemd voor opleidings- en oefeningsdoeleinden en werden zij bij mobilisatie voorshands buiten dienst gesteld en opgelegd. Afgescheiden van de omstandigheid, dat het wel zeer eigenaardig is, dat men, beschikkende over bruikbare en goede watervliegtuigen, welke in tijden van oorlogsgevaar zeer goede diensten kunnen bewijzen, deze eenvoudig buiten gebruik stelt, acht ik ook om andere redenen, welke hieronder zijn vermeld, opname van een beperkt aantal watervliegtuigen in de oorlogsorganisatie zeer gewenscht.'[14] In een reactie hierop liet generaal Seyffardt de minister weten '... dat het niet gewenscht is watervliegtuigen bij den vliegdienst in Nederland in te deelen, op grond van de redenen in April 1931 ontvouwd door de Commissie, ingesteld door Uwe Excellentie, om een onderzoek in te stellen naar de vliegdiensten van zee- en landmacht, voor zoover die in Nederland een taak te vervullen hebben, van welke Commissie ik deel uitmaakte. Sedert hebben zich, naar mijne meening, geen omstandigheden voorgedaan, welke tot herziening van de toen gegeven meening zouden kunnen leiden.'[15]
In juli 1934 maakte minister Deckers omtrent de taak van de MLD in oorlogstijd toch bekend dat de marine oorlogsvoorbereidingen moest treffen voor de neutraliteitshandhaving door vier groepen van drie Fokker C.VIIW- en twee groepen van drie Fokker C.VIIIW-watervliegtuigen op de marinevliegkampen De Mok en Veere. De beide vliegkampcommandanten waren '... in de eerste plaats belast met de voortzetting der opleidingen en voorts met het uitvoeren van tactische opdrachten, voortvloeiend uit de zich voordoende omstandigheden.' De taak van het marinevliegkamp De Kooy als opleidingsbasis en centrale werkplaats bleef in oorlogstijd gehandhaafd en kon worden uitgebreid met stationering van LVA-vliegtuigen.[16] Zo werd het besluit van minister Lambooy uit 1926 stap voor stap weer teruggedraaid.

De baai voor starten en landen van watervliegtuigen bij het marinevliegkamp De Mok met op de voorgrond een driepersoons Fokker C.VIIIW-zeeverkenner en daarachter een Fokker C.VIIW-lesvliegtuig.
NIMH.

[14] NL-HaNA, Generale Staf Landmacht, 1914-1940, 2.13.70, inv. nr. 1331: Minister van Defensie aan Chef Generale Staf van 18 oktober 1933, Geheim Litt. R.154.
[15] Ibidem, inv. nr. 1331: Chef Generale Staf aan Minister van Defensie van 28 december 1933, nr. 3713 Geheim.
[16] Ibidem, inv. nr. 1332: Aanschrijving van Minister van Defensie van 5 juli 1934, Geheim Litt. W.98.

023419 Mars et Historia 3.indd 37 24-09-18 11:51

Het vliegveld Soesterberg met zijn uitgebreide infrastructuur was het centrale vliegkamp voor de Vliegschool en de vredesverbanden van de LVA. In het midden ziet men het fabriekscomplex van de Technische Dienst, dat in 1932 werd verzelfstandigd als het Luchtvaartbedrijf.

NIMH.

Geen gezamenlijke opleiding mogelijk

In het onderzoek naar mogelijke samenvoeging van het eerste deel van de vliegopleiding voor het FAI-brevet onderzocht de commissie met name de capaciteit en weersgesteldheid van de twee daarvoor in aanmerking komende vliegvelden: Soesterberg van de LVA en De Kooy van de MLD. Soesterberg was met zijn landingsterrein van 1.400 x 1.000 meter, plus een extra terrein van 300 x 900 meter, met hangarruimte voor 126 vliegtuigen en revisiecapaciteit van 10 vliegtuigen per maand beduidend omvangrijker dan De Kooy met landingsterrein van 745 x 600 meter, hangarruimte voor 40 vliegtuigen en revisiecapaciteit van 6 vliegtuigen per maand. Soesterberg kende meer remous (verticale luchtbeweging) dan De Kooy, maar bij de moderne lesvliegtuigen was het gevaar van afglijden minder dan in het begin van de vliegerij. Voor de gevorderde leerlingen behoorde het omgaan met remous tot de lesstof, terwijl de allereerste vlieglessen zo nodig in de vroege ochtend of in de avonduren bij een rustige atmosfeer konden plaatsvinden. Daarentegen was De Kooy meer gevoelig voor harde wind, waarbij vanaf windkracht 10 geen vlieginstructie mogelijk was. Terwijl De Kooy in 1928 en 1929 respectievelijk 52 en 30 niet-vliegdagen wegens harde wind telde, bedroegen deze op Soesterberg slechts 5 en 0. Ook de ligging van De Kooy omgeven door water zorgde voor verraderlijk weer met mist en wind.

Deze afwegingen maakten voor de commissie de keus van Soesterberg voor een gezamenlijke FAI-opleiding voor de hand liggend. Kijkend echter naar de capaciteit betekende het overbrengen van de eerste MLD-opleiding naar Soesterberg evenwel een probleem. Zelfs al zou de opkomst van leerlingen over drie ploegen worden uitgesmeerd, dan zou het aantal leerlingen toenemen met 25 procent, hetgeen volgens LVA-commandant Van Santen '... zeer zeker niet ongestraft [zou] kunnen geschieden; de kans op noodlottige accidenten [zou] er belangrijk door stijgen.' Bovendien erkende de commissie dat beide vliegdiensten verschillende typen vliegers opleidden, hetgeen ook duidelijk in de vervolgopleidingen en de vorming van officieren en onderofficieren tot uitdrukking kwam. Alles bij elkaar zag de commissie geen aanleiding om de minister tot samenvoeging van de eerste vliegopleiding van LVA en MLD te adviseren.

Ook geen gezamenlijke materieelaanschaf

Het enige onderwerp waarover de commissie de minister van een positief advies kon voorzien, betrof een nauwere samenwerking op het gebied van de aanschaf van materieel, zowel van nieuwe vliegtuigen, motoren, instrumenten en uitrusting als van bedrijfsstoffen (benzine, olie enz.), onderdelen en grondstoffen voor revisie van vliegtuigen en motoren. De commissie constateerde dat de aanschaffing van materieel voor de MLD in

023419 Mars et Historia 3.indd 38 24-09-18 11:51

Nederland en in Nederlands-Indië geschiedde door het departement van Defensie, nadat '... omtrent de te stellen tactische en technische eischen tevoren het advies is ingewonnen van de betrokken diensten.' De aanschaffing van materieel voor de LVA geschiedde daarentegen door de LVA zelf, '... ingevolge de door haar gestelde en nader door den Chef van den Generalen Staf goedgekeurde eischen.' De commissie erkende dat in de militaire luchtvaart vanwege de voortdurende technologische ontwikkeling het van groot belang was dat er een goed contact was tussen de vliegtuigfabrikanten en de deskundige gebruikers. Toch concludeerde de commissie: 'Aanschaffing door de gebruiker zelf is in het algemeen niet gewenscht, en leidt bovendien tot den nadeeligen toestand, dat iedere tak van dienst eigen banen volgt, zoodat moeilijk eenheid in het aangeschafte materieel kan worden verkregen. Gewenscht is het te komen tot één aanschaffingsbureau voor de militaire vliegdiensten hier te lande en in Oost-Indië.' Minister Deckers volgde deze aanbeveling evenmin op, maar besloot in 1932 wel de Technische Dienst – met inbegrip van de aanschaftaak – van de LVA af te splitsen en onder te brengen bij het nieuw gevormde Luchtvaartbedrijf (LVB) dat voortaan rechtstreeks onder de minister zou ressorteren. Hoewel het *Voorschrift voor het LVB* zodanig was geformuleerd dat het LVB bestemd was om werkzaamheden (aanschaf, herstel, onderhoud, beproeving enz.) te verrichten voor de "Luchtvaartdiensten van de weermacht", fungeerde het tot 1940 in de praktijk alleen voor de LVA.[17]

Marinevliegkamp De Kooy met zijn twee hangarcomplexen en op het vliegterrein een Fokker C.V (links) en een Fokker S.III (rechts), bleef in bedrijf voor de opleiding op landvliegtuigen. NIMH.

Besluit

Dankzij de opdracht van minister Deckers om – op zoek naar verdere bezuinigingen op de Defensiebegroting – nogmaals te onderzoeken of nauwere samenwerking tussen lva en mld mogelijk was, beschikken we over een uitvoerig rapport van beide chefs-staf van marine en landmacht en beide vliegdienstcommandanten. Daarin werd voor de minister uitvoerig uit de doeken gedaan hoe de taken, opleidings- en materieelprocessen bij de beide vliegdiensten anno 1931 eruitzagen. De grote verschillen tussen beide diensten werden breed uitgemeten en de in 1926 door minister Lambooy afgeschafte oorlogstaak voor watervliegtuigen werd ondanks tegenwerpingen van de chef van de generale staf opnieuw onder 's ministers aandacht gebracht. De enige bezuinigingen die de commissie aan de minister kon suggereren was terugbrenging van het aantal in opleiding te nemen leerling-vliegers, maar dat zou de bestaande forse tekorten aan geoefend personeel en vliegend materieel, zowel bij de lva als bij de mld in Nederlands-Indië alleen nog maar doen toenemen. Dat wilde minister Deckers op het hoogtepunt van de crisisjaren 1930 ook weer niet voor zijn rekening nemen. Dus besloot hij in de daarop volgende jaren nog verder te korten op investeringen in vliegend materieel en schrok hij terug voor een ingrijpende reorganisatie om met één gezamenlijk aanschafbureau voor alle vliegtuigen efficiencywinst te behalen. Het is opmerkelijk dat – met een kort intermezzo van het in Londen opgerichte Directoraat Nederlandse Luchtstrijdkrachten[18] (dnlsk) in de jaren 1944-1947 – het tot in de 21e eeuw duurde eer dat de verschillende processen van (inmiddels) luchtmacht en mld volledig waren samengevoegd.

[17] Starink, *Jonge jaren*, 186. De volledige geschiedenis van het LVB 1932-1940 is opgenomen in: D. Starink, *Logistiek Centrum Woensdrecht. De wordingsgeschiedenis van het instandhoudingsbedrijf voor luchtgebonden wapensystemen en grondgebonden communicatiesystemen van de krijgsmacht* (Woensdrecht 2009) 31-51.

[18] De geschiedenis van het DNLSK is te vinden in het vierde lustrumnummer van *Mars et Historia*: P.C. Boer, 'Het Directoraat (Nederlandse) Luchtstrijdkrachten. De organisatorische ontwikkeling van L.S.K. tot Legerluchtmacht in de jaren 1944-1947', *Mars et Historia* 20 (1986) (5) 87-94.

023419 Mars et Historia 3.indd 39 24-09-18 11:51

Tentoonstelling: Willem van Oranje als militair

Drs. Corstiaan Prince

Willem van Oranje omstreeks 1555. Antonius Mor, olieverf op doek, circa 1555.
Gemäldegalerie, Alte Meister, Kassel.

Over geen enkel figuur uit de vaderlandse geschiedenis is waarschijnlijk zoveel gepubliceerd als Willem van Oranje. Wie daarmee veronderstelt dat alles al is gezegd of geschreven over de Vader des Vaderlands doet er goed aan de tentoonstelling 'Willem' te bezoeken in het Nationaal Militair Museum (NMM). Op boeiende wijze leert de bezoeker hoe Willem van Oranje werd gevormd tot edelman en militair. Zonder dit voortraject had hij nooit tot de leider van de Opstand kunnen uitgroeien.
De samenstellers Jeroen Punt en Louis Sloos, beiden als conservator werkzaam voor het NMM, zijn niet over een nacht ijs gegaan. Naast stukken uit de eigen museumcollectie worden prachtige objecten getoond uit diverse nationale en internationale collecties. Deze inspanningen hebben niet alleen geresulteerd in een gevarieerde tentoonstelling maar ook in een fraai uitgegeven boek. Al wandelend door de tentoonstellingsvertrekken vertellen Punt en Sloos exclusief voor Mars over de achtergronden van deze bijzondere expositie.

Beeldvorming

De directe aanleiding voor de tentoonstelling vormt het 450-jarige gedenkjaar van de slag bij Heiligerlee in 1568. Een gebeurtenis die traditioneel wordt beschouwd als het startpunt van de Tachtigjarige Oorlog. In dat jaar kwam de leiding over het gewapend verzet in handen van de prins. 'Het was een lang gekoesterde wens om een tentoonstelling te maken over de militair Willem van Oranje', vertelt Sloos. In de geschiedschrijving is voornamelijk aandacht voor de politicus Willem van Oranje tijdens de Opstand. Zijn militaire prestaties zijn daarentegen ten onrechte onderbelicht gebleven.
Het NMM legt bewust de nadruk op het leven van de prins voordat hij in verzet kwam. In de historiografie wordt deze periode vooral beschouwd als een prelude op zijn latere carrière. Maar Willems opvoeding, afkomst en ontwikkeling als militair zijn juist bepalend geweest voor zijn latere rol. Maar hoe leg je een van de meest intrigerende, maar ook meest ingewikkelde periodes uit ons verleden uit aan een bezoeker? En hoe voorkom je dat deze bezoeker verdwaalt in alle namen en jaartallen? Punt: 'We houden de bezoeker zo dicht mogelijk bij het leven van Willem en bewandelen niet te veel zijpaden.' De militaire loopbaan van Willem vormt de rode draad in het verhaal. Sloos: 'Willems militaire capaciteiten zijn altijd onderschat. Wat nogal opmerkelijk is, aangezien een groot deel van zijn leven in het teken stond van het militair zijn.' Punt licht dit verder toe: 'Willem groeide op als kind binnen de hoogste adellijke kringen. Het krijgsbedrijf werd gezien als een van de voornaamste taken van een edelman. Op jonge leeftijd leerde hij al vechten met de "blanke wapens": rapier, dolk, hellebaard en piek.'

023419 Mars et Historia 3.indd 40 24-09-18 11:51

Ridderlijke vorming

Het eerste deel van de expositie behandelt de vorming van de jonge Willem tot edelman en militair. In de zestiende eeuw stonden de ridderlijke deugden nog hoog in het vaandel. Willem van Oranje genoot een ridderlijke opleiding, waarin hem alle finesses van het hofleven werden bijgebracht. Bij binnenkomst betreedt de bezoeker de dinerzaal in het kasteel Breda van de familie Nassau, waar de zwanenpastei prominent op tafel staat. Kleine objecten prikkelen hier de fantasie, zoals de scherven aardewerk die in 1992 werden opgegraven bij het kasteel van Breda. Sloos licht toe: 'Jarenlang is hier niets mee gedaan, terwijl dit aardewerk op tafel stond in de tijd dat Willem hier woonde.' Dergelijke verhalen maken het verleden haast tastbaar, net als het tafelmes dat Willem hoogstwaarschijnlijk als reisbestek in gebruik nam.

Riddertoernooien worden in de populaire beeldvorming toch vooral geassocieerd met de middeleeuwen. De tentoonstelling laat echter zien dat de riddercultuur in de zestiende eeuw nog springlevend was. Een bijzonder object in deze ruimte is een scorekaart uit 1561 van een riddertoernooi waaraan Willem deelnam. Met zijn vijf medespelers, onder wie zijn broer Lodewijk, behaalde hij een score van zes gebroken lansen.

Op elfjarige leeftijd ontving Willem via een erfenis het prinsdom Orange en de daarbij behorende titel prins van Oranje. Als lid van de inner circle van de Habsburgse elite maakte hij tussen 1545 en 1551 verschillende lange reizen in de Nederlanden en het Duitse rijk. Hij deed dit in het gezelschap van landvoogdes Maria van Hongarije. Sloos: 'Deze reizen zijn heel belangrijk geweest in de ontwikkeling van Willem. Hij ontmoette vele machtige personen en ontwikkelde zijn politieke vaardigheden.' Sloos wil ook het beeld bijstellen dat Willem van Oranje een gat in zijn hand had. 'In zijn tijd hoorde een luisterrijke hofhouding bij een edelman van zijn statuur. Bovendien moeten we zijn geldproblemen in de juiste context zien. Nadat Frankrijk het prinsdom Orange had ingelijfd, was Willem een belangrijke inkomstenbron kwijt. Maar hij behield wel zijn status als prins en daar hoorde pracht en praal bij.'

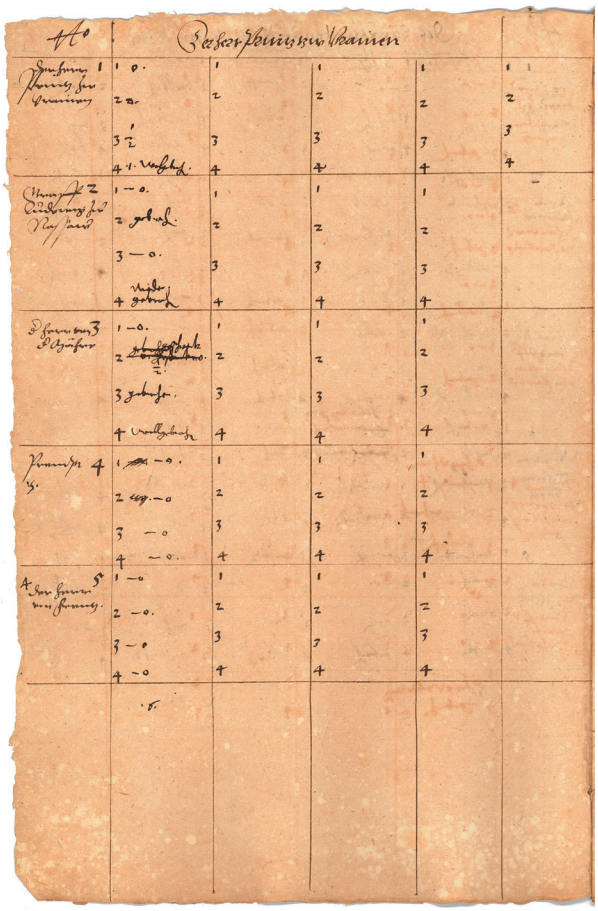

Scorekaart van een toernooi dat in 1561 in Leipzig werd georganiseerd ter ere van Willems huwelijk met Anna van Saksen. De prins staat als aanvoerder bovenaan het formulier vermeld.
Koninklijke Verzamelingen, Den Haag.

In dienst van Karel V

In het tweede deel van de expositie komt de militaire loopbaan van de volwassen Willem aan bod. De makers ontkrachten hier het beeld dat hij als militair weinig in zijn mars had. Eerder was sprake van het tegendeel: zonder zijn lange militaire ervaring was het Willem nooit gelukt om in zijn latere leven een succesvolle opstand te kunnen organiseren. Als aanvoerder van Nederlandse troepen vocht Willem jarenlang in dienst van Karel V tegen Frankijk. Punt legt uit: 'Willems optreden te velde was niet roekeloos, maar juist behoedzaam en planmatig. Hij was vooral een verstandige legeraanvoerder, die onnodige risico's vermeed en pas tot actie overging als er een reële kans van slagen was.'

In de expositie zijn twee militaire handboeken uit zijn bezit te zien. Een teken dat Willem zich interesseerde in de theorie van het krijgswezen. Zeer bijzonder is een handschrift uit de collectie van de Koninklijke Bibliotheek dat handelt over de organisatie van de Franse staat rond 1555. In dit werk is ook uitgebreide informatie opgenomen over het Franse leger. Volgens Sloos ligt het voor de hand dat hij dit werk cadeau heeft gehad van de Franse koning. Willem was namelijk in 1559 als onderhandelaar betrokken bij de vredesbesprekingen in Parijs en trok in die dagen op met de Franse koning.

023419 Mars et Historia 3.indd 41 24-09-18 11:51

In opstand

Onder Filips II raakten de Nederlanden in een steeds diepere crisis, waarin Willem werd meegezogen. Vooral vanuit calvinistische hoek is zijn optreden in de beginjaren van de Opstand bekritiseerd als opportunistisch en halfhartig. Punt neemt het echter op voor de prins: 'Het voorzichtige optreden van Willem in het begin van de Opstand was gezien de omstandigheden begrijpelijk. Hij wilde pas naar de wapens grijpen als alle andere middelen uitgewerkt waren. Hierin verschilde hij met een heethoofd als Brederode, die al sneller de stap naar een gewelddadige opstand zette. Maar Willem wist door zijn jarenlange ervaring in het Habsburgse leger als geen ander welke tegenstander hij tegenover zich had. Zonder een gedegen voorbereiding wist hij dat de revolte gedoemd was te mislukken.'
Aan het einde van tentoonstelling staan de drie grote militaire operaties centraal die Willem leidde in 1568, 1572 en 1574. In deze ruimte wordt ook zijn bevelhebbersstaf getoond. Deze baton, die bij de Slag om de Mookerheide in 1574 is buitgemaakt door de Spanjaarden, werd bij het onderzoek voor de tentoonstelling getraceerd in Spanje. Deze spectaculaire vondst heeft terecht veel publiciteit gekregen, maar voor geïnteresseerden in de Tachtigjarige Oorlog valt in deze tentoonstelling nog zoveel meer te genieten.

Glas, aardewerk, dierlijke botten en bestek uit de periode 1525-1540, afkomstig van een archeologische opgraving bij kasteel Breda in 1992.
Archeologische dienst Breda.

Impressie van de tentoonstelling.
Anna Reitsma Fotografie.

023419 Mars et Historia 3.indd 42 24-09-18 11:51

Boekbespreking

Bodemschatten uit het Zuid-Hollandse duin

Drs. Liesbeth Brama

Nick Warmerdam, Martijn Reinders en Jeroen Rijpsma,
Verstoven verleden. Verhalen achter archeologische vondsten in het duin
Uitgegeven in eigen beheer: Warmerdam Cultuurhistorisch Onderzoek
144 p., rijk geïllustreerd in full colour, gebonden
€ 19,90

Bij archeologie is de eerste gedachte vaak aan oude vervlogen tijden zoals de Romeinse Tijd of de middeleeuwen. De laatste jaren richten archeologen hun blik echter ook steeds meer op recentere tijden zoals bijvoorbeeld de Tweede Wereldoorlog. Deze richting binnen de archeologie wordt de conflictarcheologie genoemd. Binnen deze discipline proberen archeologen aan de hand van vondsten en opgegraven sporen, zoals bijvoorbeeld bunkers of loopgraven, zich een beeld te vormen van de militaire kant van oorlogvoering maar ook wat voor impact deze had op de samenleving. De gevonden voorwerpen vormen het uitgangspunt van het vertellen van een verhaal.
De Duitse bezetting (1940-1945) van met name de kustprovincies van Nederland ging niet onopgemerkt aan de bevolking voorbij. Na de verloren luchtslag om Engeland eind 1940 richtte de *Wehrmacht* zich op expansie naar het oosten. In 1941 vielen Duitse troepen de Sovjet-Unie binnen maar tanks en materieel liepen spoedig vast in de zompige vlakten van de Russische toendra. Het uitzicht op een snelle overwinning bleef uit en al snel brak het besef door dat een geallieerde invasie op de stranden een reëel gevaar was. De kustlijn moest verdedigd worden. In 1941 werd door de Duitse legerleiding besloten om langs de gehele Europese kust een verdedigingslinie aan te leggen: de *Atlantikwall*. Zo ook in Nederland. Aan de kustlijn werd vanaf de Waddeneilanden tot aan Zeeuws-Vlaanderen een parelsnoer van bunkers, loopgraven, mijnenvelden en prikkeldraadversperringen aangelegd. Binnen deze verdedigingslinie werden Duitse militairen gelegerd die, wachtend op een mogelijke invasie, hun tijd afwisselend doorbrachten met oefeningen, wachtlopen en dagelijkse diensttaken. Daarnaast was er ook tijd voor ontspanning en recreatie. Al deze activiteiten, hoe divers ook, hebben hun sporen achtergelaten in het Nederlandse duingebied.
Aan de hand van gevonden voorwerpen bij archeologisch veldwerk aan de Zuid-Hollandse kust belicht *Verstoven Verleden* dit leven in bezettingstijd. Het boek is thematisch van opzet. Het geeft een goede inleiding

023419 Mars et Historia 3.indd 43 24-09-18 11:51

Colonel Arman Peterson.

Resten van Petersons vliegtuig werden jaren later teruggevonden.

op de archeologie in het algemeen, het ontstaan van de Atlantikwall, de opbouw van Duitse kustverdediging in Zuid-Holland en hoe conflictarcheologie zich verhoudt met andere wetenschappen. Want daar komt het bij deze discipline vooral op aan. De archeoloog vindt een scala aan voorwerpen en sporen in het duingebied, maar om deze goed te duiden is kennis van de militaire geschiedenis, bouwhistorie en historische geografie noodzakelijk. Het is de combinatie van deze vakgebieden die de conflictarcheologie zo uniek maakt. Na het inleidende verhaal worden in het boek de vondsten naar categorie gepresenteerd. Hierbij wordt onderscheid gemaakt tussen de stellingbouw, de dagelijkse dienst, het oorlogsgeweld, de vrije tijd en hergebruik van vondsten. Het uitgangspunt dat de auteurs hierbij hanteren is het vertellen van een verhaal achter de vondst. Deze aanpak is goed gekozen en nodigt uit tot lezen. Van iedere vondst is een gedetailleerde foto opgenomen, gemarkeerd met een nummer, een omschrijving van de vindplaats en een beschrijving van het voorwerp. In een aparte tekstkolom wordt het "verhaal van het voorwerp" verteld. Met deze context komt de vondst als het ware tot leven. Een treffend voorbeeld is de vondst in een sloot in Oostvoorne van verwrongen stukken aluminium. Dit bleken de resten te zijn van een neergestort vliegtuig, een *P-47 Thunderbolt*. Op 1 juli 1943 vertrokken in totaal 129 jachtvliegtuigen van dit type vanuit Engeland richting de Nederlandse, Belgische en Franse kust voor een verkenningsvlucht. Deze P-47 Thunderbolts maakten deel uit van de *4th*, *56th* en *78th Fighter Group* en stonden onder leiding van de Amerikaanse kolonel Arman Peterson die zelf ook meevloog in zijn toestel. Omstreeks 4 uur in de middag ontdekte Peterson boven Hoek van Holland een groot aantal Duitse vliegtuigen van het type *Focke Wulf 190* en besloot hier op af te gaan. Er ontspon zich een luchtgevecht waarbij meer dan 100 vliegtuigen betrokken raakten. Na zijn eerste luchtaanval steeg Peterson op naar grote hoogte om opnieuw een positie in te nemen voor een volgende luchtaanval. Het laatste wat zijn mannen van hem vernamen was dat hij in de wolken verdween. Kort hierna zien inwoners van het buurtschap Oostdijk in Goedereede een parachutist langzaam naar beneden komen. Gelegerde Duitse militairen in de duinen zagen de parachutist ook en schoten zonder pardon zijn parachute aan flarden, waarna Peterson reddeloos naar beneden stortte. Zijn ontzielde lichaam werd even later aangetroffen. Nadat Peterson zijn toestel verlaten had, stortte het neer bij de Polderweg en Kleidijk in Oostvoorne. De Duitse bergingsdienst ruimde na de crash de grootste wrakstukken op maar kleine metalen resten bleven achter in de bodem. Jaren later werden deze resten nog in een sloot gevonden.

Verstoven verleden is een lezenswaardig boek voor iedereen die meer wil weten over de Tweede Wereldoorlog en de Atlantikwall in het bijzonder. Het biedt verrassende inzichten in het leven van alledag in deze verdedigingslinie. Een inhoudsopgave ontbreekt maar het vlot geschreven verhaal maakt deze omissie meer dan goed. Het boek is fraai vormgegeven met veelal Duitse kiekjes die het dagelijkse leven in de Atlantikwall goed weergeven. Alleen al voor dit uniek fotomateriaal is het boek het waard om aangeschaft te worden.

023419 Mars et Historia 3.indd 44 24-09-18 11:51

Literatuursignaleringen

Binnenkort verkrijgbaar:

Jacques Bartels en Maurice Göttgens, Met het vizier op het oosten. Geschiedenis van 102 Verkenningsbataljon 1957-1975 en 121 Lichte Brigade 1960-1963 in de Koude Oorlog
In eigen beheer uitgegeven,
verschijnt 17 oktober 2018.
Prijs: tussen € 20 en 30,- (excl. verzendkosten)
jac.bartels@planet.nl

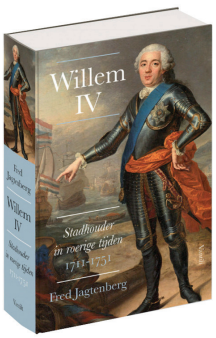

Fred Jagtenberg, Willem IV. Stadhouder in roerige tijden 1711-1751
Uitgeverij Vantilt,
mei 2018
864 pag.
ISBN 978-94-6004-365-9
€ 39,95

Anton Slotboom, Menno Pot, Roger Rossmeisl en Herman Starink, Kampioenen '14-'18. Voetbal in neutraal Nederland
Uitgever: Just Publishers,
verschijnt november 2018
288 pag.
ISBN 978-90-8975-353-3
€ 20,-

Bob de Graaff, 'Achteraf heb ik er spijt van dat ik goed kan schieten' – dagboek van Theo van Roij 1948-1950
Uitgeverij Boom, juni 2018
408 pag.
ISBN 978-90-2442-043-8
€ 32,50

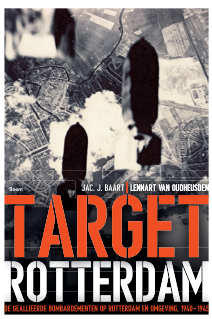

Lennart van Oudheusden en Jac. J. Baart, Target Rotterdam. De geallieerde bombardementen op Rotterdam en omgeving, 1940-1945
Uitgeverij Boom, verschijnt
oktober/november 2018
450 pag.
ISBN 978-90-2442-045-2
€ 29,90

Ad van der Zee, De Wendische Oorlog. Holland, Amsterdam en de Hanze in de vijftiende eeuw
Uitgeverij Verloren,
juni 2018
255 pag.
ISBN 978-90-8704-713-9
€ 25,-

Lex Tempelman & Chris Will, De nieuwe Hollandse Waterlinie in vogelvlucht
Tempelman Illustratieve
Producties,
www.lextempelman.nl/
artshop_chuck/
29 pag.
€ 8,50 (incl. verzending)

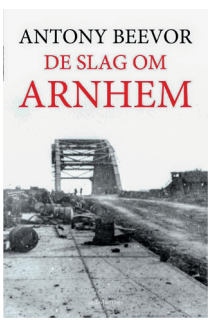

Antony Beevor, De Slag om Arnhem
Uitgeverij Ambo|Anthos,
april 2018
544 pag.
ISBN 978-90-2634-247-9
€ 34,99

023419 Mars et Historia 3.indd 45 24-09-18 11:51

PEACE
I
AM
HUGGY
BEAR
80